No. १५३८

Title द्रव्य भाषा टीका

Author x

Extent ३९ Age x

Subject न्याय शास्त्रं

३८ ७२

प्रशस्त पाद भाष्यटीका

द्रव्यभाष्यटीका

१५३६ c

पर्वी चउपत्राचिपां घत्रेवाव

न्याय

द्रव्यभाष्य व २

दूषणोद्धार श्रीगणेशाय नमः॥ गुरुभ्यो नमः॥ कणानन्दसुतेऽपरास्तविन्यस्तवामस्तनाः॥ भक्तिं श्रीजगदीशस्य वितनयन्तु विघ्नच्छिदाः ॥ २ ॥ यं पार
१ मेविश्वविधानाय कृत स्वप्रश्नपराम्परोधिष्ठानां शिष्याणां मातरैरविरोधः एवं कं प्रकृत्यानां ममनिषेधं दर्शयतीश्चानया दाशवार्थः प्रण
मानिर्दुष्टं प्रमाणस्य अनर्हस्य रक्षणामाहदृष्टा कणादं प्रमाणमनर्थः। पक्षा। ईश्वरं प्रमाणमाह दृष्टाकणादं प्रमाण्य अनर्हस्याक
णादेः प्रमाणदृष्टस्यानन्तरार्थः। २ मौखपाद्यदार्थेऽनन्तः। २ स्मृत्यस्त्रोयं मानमास्मानन्तः पर्तः सद्विद्यायाः परस्यार्थानन्तप्रकल्पानर्ह
त्या वार्थः। वक्तृत्वं अन्नेनप्रशास्तपादान्वयं दीनार्थः। सर्वविद्वद्भिः स्यासिनिरतीणापास्तस्य विधानादिनिर्युक्तस्तरणामः। यदा
र्थानामस्तपूर्वपदार्थे संबोधः स्वस्वप्रोक्ते संपर्कः यासिनी संग्रहः संक्षेपेण कणनं यत्र सप्तपदार्थधर्मसंग्रहो भाष्यनामार्थः स्व
रूपने। अद्वृत्पदार्थानामान्तर्गतानान्तरप्रयत्नेन सप्तकर्षस्वात्र साक्षात्लक्षणोगत्वात् हिताप्रायास्याः। संक्षिप्तलक्षणसंग्रह पदेनैवप्रापमत्वात् पदा:
संपासंपादकसंरम्भसंग्रपर्विगोहार्थं नातिविप्र लेशानांकाप्रयत्नेन तु भीष्मां विशेषणानिहेतुसिद्धिः। कार्यमानसाहेतुमनुमितिज्ञान १

हर्षः स्तुकगारो ज्ञानामेव पदार्थधर्मो ऽनापत्ति संश्लेषेण संग्रहः ॥ किं यत्तेन हानिर्विलेन विग्रहत्वं महत्सकरणाद्दस्तेवव सिद्धिर्वेवका
नानात्वाद्याद्वत्तत्तेऽङ्गस्य संश्लेषेण यावद्वस्तुत्वात्तं कामयाङ्कवेनेकप्रादं विशेषस्य सिद्धिरिति मनसीलमित्यर्थः ॥ तथावं
नेर्मुक्तस्याप्यकलनिरपेक्षतात्वेपयात्तस्य विग्रहत्वं सकलंबा चित मिति भावः ॥ लकोपग्रन्थे शिष्याणां प्रवृत्त्यर्थं फलवत्त्वादर्शी
यति ॥ महोदयइति ॥ महानुत्कर्षस्तत्वज्ञानरूपउदयो योऽस्मात्तन्महोदयो ग्रन्थः ॥ न उत्तत्वज्ञानस्य निष्फलत्वात्तदर्थं ग्रन्थप्रवृत्ति
रनुपपन्नेत्यतआह ॥ दुःखाद्युत्पत्ति ॥ विघ्नोपसर्गे इत्यादि ॥ तत्त्वावबोधः रूपाभावत्वेनदृष्टोपायस्तु साधनत्वेन ष्टस्तत्वज्ञान स्य
साधनेनस्य पेक्ष्य सामर्थ्ये नानुपपन्नेति भाव ४ ॥ नन्वासंप्रारंभवैयाप्यमेव ग्रन्थादित ऽध्याहि ॥ पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्व
ज्ञानं मुक्तिसन्नेनतत्कुलस्यापि मुक्तिवार्तैतित्वेज्ञानप्रयुक्तिहेतुत्वेनाप्रामाणिकत्वस्यतत्र आह तद्वेति ॥ तन्निःश्रेयसं ॥ ८ ॥ ककारोऽप्यर्थे
॥ तथाचेश्वरस्य देशनयात्र वेदेनाभिव्यक्तात्मस्वाति पादितहात्म धर्मकर्मव्यवज्ञानमननादात्मक धर्मादपि निःश्रेयसमित्यर्थः ॥

उ०भा०४ पदार्थेन तत्क्रमस्य ग्रथनमनन्यथात्मक सहकार्यत्वादेव सर्वेषां न निश्श्रेयसंहेतुत्वमिति भावः। अथेति। द्रव्यगुणा
१ द्याः के कति विधाश्चेत् द्रव्यगुणेत्यादिग्रन्थगुरुकर्णकथाहे वद्द्रव्यगुणादेरवगमात्तेषु प्रश्नासंभवेऽपि नश्रुतिः। तेषां पदार्था
2 नां साधर्म्यमनुगतो धर्मो वैधर्म्यमितरव्यावृत्तो धर्मः। अन्यांतरेति। तत्र द्रव्यादिषु मध्ये सामान्यविशेषसंज्ञयोक्ता
नि पृथिव्यादीनि नवैव द्रव्याणीति योजना। द्रव्यत्वं यत्सामान्यं तद्व्यांतरथ मैः सायामंज्ञा पृथिव्यादिजले त्यादिकाः तयोक्ता
नि विभक्तानि पृथिव्यादीनि नवैव द्रव्याणीति न इत्यर्थः। सामान्यविशेषसंज्ञयेत्यस्य गाति विशेष महत्त्वेनिमित्तकसंज्ञये
त्यर्थः लक्नपक्षः। कालदिगादिसंज्ञायाः पारिभाषिकत्वेन जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वाभावात् तान्नुमसेपि अतिरिक्त
द्रव्यस्य सत्त्वात् पृथिव्यादीनि नवैव द्रव्याणीति व्याहतमत आह तद्यतीति केयेति। पृथिव्यादिसंज्ञा यत्तिरेकेण मुक्तिना संतो तमाः
तोपारव्यस्याविभजनाहित्यर्थः। तत्पाव पृथिव्यादिभिन्नं तमो न द्रव्यं किंतु महाप्रभात्वावच्छिन्नाभावस्तमैव नीलाघा २

गोयरूपाणीलं तमध्यक्षलनीत्याहित्यर्थः।तथाचयथिवाहिं प्रतीतिरित्याशयः।बाधकं विनोक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगा
न्नीलरूपवत्वेनतमः प्रतीयेवतसर्वालोकाभावकं यत्वान्नप्रकाशे प्रत्यक्षमिति।ऽकंद्दलीकृतः।काजिविद्यागुणाइति।गु
णः सम्प्रदर्शरूपस्पर्शाः।कंठोक्ताः स्वयमेवस्तु भिन्नारूपत्वात्स्वलोप्यवांतरधर्मेण भिन्नत्वाः।रूपादिसंगंधस्पर्शाः संख्याः परिमा
णानिपृथक्त्वं।संयोगविभागौपरत्वापरत्वे।बुद्धयः।सादुःखे।इच्छाद्वेषौप्रयत्नश्चेत्याशगुणा इतिसूत्रेयासपदमेककाराद्येर्वभजनार्थमिति
भावः।गुरुत्वादेरपिविभजनानुशुद्धविभागस्यान्यूनतामयाकुर्वन्नाह।चशब्देतिप्रयत्नान्ताश्चगुणाइतिसूत्रस्थचशब्दसमुच्चितास्त्वेत्य
र्थः।अत्राहहन्त्वस्यानुगतस्यापिव्याप्यसामान्यस्याभावादिन्यतावच्छेदकतयासिद्धस्यसत्वेप्यहंस्य पदं धर्मत्वाधर्मत्वाभ्यां विधिन्नरूह
पाभ्यामेवधर्माधर्मत्वाभ्यांरूपतोनगुरुत्वादेःसंग्रहविधायलविरोधः।गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यैवगुणानांविभाज्यत्वनियमेमाना
भावाद्दृष्यथावेगस्थितिस्थापकभावनाख्यानुगतसंस्कारत्वजातेरभावमापत्तेःकलाद्वेगात्वादिमिरेवगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजा

द्र॰भा॰ तिभिर्विभज्य गुणानां षड्विंशतित्वमतेः। इत्येवमिति। कंठोक्तेः सम्यक्त्वमिष्वकारसमुच्चितानां सप्तानामपि लक्षणेनेत्यर्थः। क
२ र्माणि कृतिविधानीत्यत्रोक्तमिति। उक्ते यतो त्याहि नानन्तुभ्रमत्याद्देरपि कर्मान्तरस्य सत्वात्त्वं चैवेति विभागो व्याहत इत्यत आ
3 ह गमनञ्च इत्यादिति। नत्वेजा त्यन्तराणीति। नत्वेषु गोनाव स्त्रिजातिमंतीत्यर्थः। सामान्यं कृतिविधमित्यत्रोत्तरयति। सामा
न्यमिति। द्वे विधे दर्शयति। परमपरं चेति। ननु व्यक्तिभिन्नस्य सामान्यस्यालीकत्वान्न विभागो नुपपन्न इत्यत आह तद्वेति
। अनुवृत्तिप्रत्ययोऽनुगतबुद्धिः। कारणं युक्तिर्यत्तादृशं। तथा च व्यक्तिभिन्नानां धर्मिकानुगतबुद्ध्यसंभवान्नित्यो वा रू
कम वश्यं सामान्यमुपेयं। यद्यप्यनुलक्षणातः सामान्यरूपेण वगातस्यैव विशेषतो विभागो चित्यास्मयमतः सामान्य
स्य विभागो वृत्तिनद्दत्यत आह तद्वेति। अनुवृत्तिप्रत्ययकारणं नानाधर्मिरोपकप्रकारक प्रमाप्रकारीभूतो धर्मः सामा राग्माः
न्यमित्यर्थः। प्रकारत्वेन च समवायेन ग्राह्यमभावत्वादेरखंडत्वेनमनाति व्याप्तिः। अभावत्वादिकमपि सामान्यमेव तथा २

तित्वं घ्रनन्तस्यानास्ति समवेतेन सामान्यस्येव न घात्वादिष्वपि कश्चित्तत्र । यत्र परसामान्ययोर्मेध्ये समहेति । महान्तं क
त्सामान्यात्मगोचि विषयआश्रयोपमात्तत्वाहित्यर्थः । ननु द्रव्यत्वादिरिति नाणि सामान्यविशेषतया कथं न व्यवहृयतिस्त
तआह । सा चेति । सामान्यानन्तु वृत्त्येरनुगतबुद्धेर्हेतुत्वात् । सामान्यमेव सामान्यतः हि येन व्यमानमेवनतु सामान्यविशेषयहा
मिलप्यमानासामान्यसामान्यव घातहन्निधाजनकस्येव सामान्यविशेषत्वादिति संप्रदायः । वस्तुतो पर: सनित्यादिष्वनी
र्वत्मानत्वरूपसत्ताव्याहित्वेनैवोपयन्नेः । सत्तासामान्येष्वमाणामावस्त्यत आह सा चेति । अनुवृत्तेरिति भावीअतो वर्तमानस्य
एव घटः सन्नतु सत्त्वहेतुत्वात्कारणमात्रमनीनेइदुत्त्वा नित्यासमकसत्तासामान्यमेव न तु वर्त्तमानत्वरूपसत्तावित्यतेनीवात्ते मा
नत्व बाधे न तादृशत्वमतेऽश्वमस्याप्यतादिति तिद्धनव्याः । रूपादावीति । सामान्यमित्यनुवर्त्तते । अत्यन्ते ति । अत्यन्तविषयाश्रया यस्य तत्सा
त । सामान्य दन्तिष्ठाभाववृत्तियोगि सामान्यत्वादिति यावत् । ननु द्रव्यत्वे जातिविशेषरूपाशृंकः । कथं व्यवहारः । सामान्यत्वेति

न्या०टी
५
5

शेषत्वयोरपि पोविरोधादित आह नन्वेति । तद्व्यावृत्ताधिया अन्तेः स्वानाश्रयसामान्यवद्व्यावृत्तत्वमतेः हेतुत्वाजनकत्वाद्विशे
षाख्यं विशेषसंज्ञां लभते नन्तु नित्यद्रव्यमात्रावृत्ति शेषवत्वादित्यर्थः । विशेषत्वं यदि व्यावर्तकत्वमात्रं तदा सामान्यादावपि प्रस
क्तिरतो विशेषत्वमनिर्धारणएव वक्तव्यं तेनैतदा स्वाश्रयस्यानेकविधत्वं दर्शयति नित्येति । नित्यं सर्वदा द्रव्यसत्त्वयोर्द्रव्यसमवे
तास्त्वर्थः सेन द्रव्यकर्मणोर्ग्रहणं गुणत्वादेश्च व्युदासः । तावन्मात्रेण नित्यगुणाद्व्यावृत्त्यसिद्ध्या अन्यगन्धत्वं तया इति । अन्ते
विरतिर्नित्यद्रव्यवृत्तिजातिगुणयोर्व्यवच्छेदः कीयावत इति तदन्त इत्यर्थः तेन सदा इत्य समवेतत्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तिजातिगुणयो
भिन्नत्वमेव पर्यवसिते विशेषत्वमिति फलितार्थः । यद्वा अन्ते अन्तकाले महाप्रलये वर्तमानाभोत्याद्विना कर्मणः कृतीनां च्युदा
सः । तन्मात्रे वृत्त्यप्रत्वादे ध्वंसे वगतमत उक्तं नित्यं द्रव्य एव वर्तत इति । नित्यद्रव्यमात्रसमवेता इति तदर्थः । नचैवं नित्यगु
णे घात्मत्वाद्यजातेश्चातिप्रसंगः । कर्मवृत्तिसामान्याभावत्वे सति नित्यद्रव्यसमवेतान्यत्वेनापि विशेषणीयत्वादिति भावः । एषा
। ननु द्रव्यत्वादिसामान्यानामपि वा तत्र विशेषाणाम् अपि कुतो न सामान्यत्वविशेषत्वमत आह ते च स्वत इति । अतएवममा ५

प्रतिबुद्धिहेतुत्वात् । अतएव क्षित्युदकं न नकलेसतिव्याप्तिबुद्धि जनकतानतिशेषएव विशेषणहासितिप्यमानाएवंगतसामान्यपदा
सिलप्याअपीत्यर्थः समवायसंबंधेकत्वादिभागासंभवेयतस्पकत्वस्य याप्येव्याहअनुतेति । अनुतसिद्धानामएवस्य तानोमस्वर्वंदासिध
संबंधानासिनियावतानाहएवामसाधायोधारस्यैतान्तवः संबंधः समवायः । नेनामतालसनोर्निसद्रव्याद्रव्यत्वाद्योर्नेत्यगुणगुणत्व
योर्वा संबंधस्तिकालिकं । कर्मवत्समवायानामिति कित्वाद्यर्थं कल्पनानान्या गुंवकालिकसंबंधेः । प्रिसमवायकमनङ्गमिहे मिहद्रव्येद्रव्य
त्वमित्याकारकप्रतीतेरेत्तः संबंधसमवायोहयायासमानहत्यर्थः । ननु ताहरुश्रुतपैर्याविषयविषयाहेत्वोरस्यौन्यायः कथ्य त्व
येसमवायप्रत्यक्षात्रिपक्षेनेनाहसमवायानउपसंहार । तिएवमितिसंख्यातावृत्वच्छिन्नधर्मिताभिन्नरमेहकधर्मेविनाहहेतोःश्च । इ
पदेनोत्येधसः क्रतः रयत्वाहीनांतद्यपत्वतावच्छेदकत्वेनोपपन्नयान्यायावच्छिन्नेषितत्वमेहकत्वमनरस्यपामुदुहिष्टत्वेपिन्न
तिरियसिधायः । षट्यांपांद्व्याद्दीनांमपिएह्लेनाभावस्यापिरूपत्वहृः । अत्रितं स्वरूपसत्वं । तद्योमयाह्इलिधमंवत्वेअभावस्याले

ष्यत्वेन तादृशाभावत्वं वा अप्रमेयाभावप्रतियोगि। आश्रितत्वं विशिष्टमुख्यप्रतीतिविषयत्वं। तत्र प्रयोजनपेक्षानिरूपणविषयत्वमि
त्यावाघ्येव्याख्यानं नवीनं। निरूपणं हि तत्र प्रदि साक्षात्कारस्तत्रास्तीति द्विधेन्द्रव्यादावव्याप्तिर्धीस्विवन्नगांतदर्थं भावेति
व्याप्तिरनपेक्षांतन्नैवयथ्यांवस्थानाद्धिति। अभिधेयत्वं पदशक्यत्वं। ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयत्वं। आश्रितत्वं चेति। वो : स्ववारत्वं। तथा
वषभ्रामपि पदार्थानां गतिसमवायोपो विसुदमेभ्यो : सत्त्वे चाश्रितत्वं ज्ञेयत्वं साधर्म्यमिति एवं वेद्यान्वय: । नेनानित्यानां
परमाणुनामाश्रितत्वेपि नत्वं तिसेषामपि लभ्यानात। द्रव्यादीनां पंचानामनीत्यपिर वधोरभाव्यो। तथा वृद्ध्युत्पत्तुक
र्मसामान्यविशेषाणामेव समवायित्वं समवायसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वं। विभाजकधर्मवत्त्व समवायांशविशेषवद्धा
वत्त्वं वा फलितं। तेन सामान्यविशेषयो: समवायित्वस्यानित्यद्रव्येव समवेतत्वसामान्येपि नैषव्याप्ति:। अनेकत्वं वहुत्वसंख्या एयाः
वविभाजकधर्मत्वं। वकारादुभयाशक्तिमत्त्वविभाज्यत्वे कर्मस्य स्वभावव्यापुरुषग्रह: । गुणोति। गुणकर्मसामान्यविशेषसमवा ५

यानामेव निर्गुणत्वं गुणवद्वृत्ति धर्मवदवृत्तित्वं ॥ तेनाघटोद्भवासमवायिनावदन्यत्वेऽपि नात्रातिव्याप्तिः ॥ निष्क्रियत्वं ॥ क्रियाव
द्वृत्तिक्रियावद्विभागजनकधर्मवत्त्वं गतो द्वित्वत्वादिव्याप्तिः ॥ द्वितीयेति ॥ द्रव्यगुणकर्मणां समवायसंबंधः ॥ सत्तासमवायः सामान्यविशेषव
त्त्वेऽसत्त्वाद्व्याप्यजातिमत्त्वं ॥ स्वसमवेतेति ॥ वैशेषिकानां संकेतेनार्थशून्यानित्यमानवत्वमितिपर्वः ॥ धर्मो धर्मकृत्ते नमद्दृष्टजनक
भावत्वं ॥ तेन धर्मो धर्मयो रेकमात्रजनकेनाव्याप्तिर्भावत्वोपादानाच्च नाभावे ॥ निमित्तसंगः ॥ नवस्तु वर्णादिद्व्यत
दापगुरुत्वादिष्वगतद्वानाहिकर्मण्यापाधर्मजनकत्वं यथागायुरेषादिद्वावतत्त्वं योगानद्दृष्टघ्नादिकमेषामधर्मज
नकत्वेतथातादृशादृष्टादिगतानां स्वर्गत्वादिजातीनामपि परंपरयाधर्माधर्मजनकत्वं सुखदुःखजनकत्वाद्गिति व्याप्तिरिति
सामान्यतः ॥ स्वर्गत्वादिजातेर्धर्मादिजनकत्वाद्वेदकत्वे तेषां भक्षणाज्ज्योतिष्टोमेशस्यन्तस्येयोगानद्दृष्टसाधनारे धर्माधर्मज
नकत्वाणामुक्तेसिद्धत्वादिति भावः ॥ कारणगतामपेक्षेति ॥ स्पर्शादीनां गुणत्वावमित्यनुपपत्तेः ॥ कार्यत्वे सम वायावद्धि

त.सं.दी.
६
6

नजन्यत्वं। अनित्यत्वं विनाशित्वं भावत्वं नातो ध्वंसे प्रागभावे वातिप्रसङ्गः। पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणं। आदिपदेन अणु
कद्विपरिमाणं परममहत्वं आत्मविशेषगुणाश्च गृह्यन्ते। तथा च नेत्यो ग्यकेद्यादीनां वृत्तीनां कारणत्वं निमित्तान्यकारणा
नावच्छेदकत्वानिमत्वं नानाहिकि मिश्राहे त्रित्रिनकारणा मे वपरिमाणस्य गाणुत्वमहत्वत्वादिनांस परिमाणहेतुत्वं प
रहावितनित्वहस्तत्वाहितापैवे तिन परमाणुत्वादावतिव्याप्तिः। किरणावल्यां तथा रिमांडल्या स्थित इत्यादिपदेन परमम
हत्वं। मन्त्यावयविगतरूपरसगंधस्पर्शपरिमाणानि हिन्व द्वित्वपृथक्त्वपरत्वापरत्वानि विभक्तद्रवत्वस्नेहवेगगतत्वसं
योगविभागवेगकर्माणि। शब्दबुद्धिजनकत्वश्रुत्वात्मसंस्कारस्मादृशास्तानं च परिग्रहो नानिकारणत्वं च स्यात्। धर्मे तस्या
वं घाति फलोपधायकत्वमिति व्याख्यातं। तन्मते लक्षणः स्वादेर नित्यरूपादेः पाकजस्य परमाणुरूपादिकस्यवालक्ष्यता। तथा
न्नत्वातिव्याप्तिवारणाय कारः। परिविनश्यते इत्याश्रितं द्रव्यसमवेतत्वं समवेतत्वसंबंधेन द्रव्यवृत्तित्वं। अन्यवाह। ग्रोत्रय च ६

त्वंसमवायेनित्यद्रव्यो भोः । नचैतत्वेः संयोगेनाश्रितो विषयमात्रवृत्तेः समवेतः द्रव्यसमवेनाव विशेषामा न्यविशेषो न संताविनि ने षांस्तु इ
सः व कारणनित्यद्रव्या न्यजाति समवेत सोपग्रहः । द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वं नित्यद्रव्ये न्या नित्यवृत्ति सामान्य वद्रव्या
हीनां न कार्यत्वं साधर्म्यं । कार्यत्वमनित्यत्वं समवेतस्य तु व्याप्तिः यविवद्रं । सामान्येति । सामान्यविशेषसमवायाना मौसाम्कामे
वसत्वं स्वरूपसत्वं । ननु सत्ता जातिविशिष्टत्वेः बुद्धिलक्षणात्वं बुद्धिं मन्येत नच तं बुद्ध्य मानावजन्य कारत्वं भावविनाजन्य धर्मवत्त्व
मितिपाक्रमात् । सामान्य सम ज्ञानबुद्धि विषयविषयावि ष्येषो लिंगाविषयात्वस्य स्यात्वं बुद्धोस्मवा यः स्विकर्षैतिप्रयमा यत्र स्वबुद्धौ का
रणं । द्रव्याश्रितिकं तबुद्धिर्नेपि द्रव्याश्रितेकारणत्वमतोनतेनाति प्रसंगः । पृथक्त्वबुद्धिबुद्धिविशेषसामान्य समवायभावत्वप्रकारकं प्रत्यं
नस्यलक्षणत्वं विशेषत्वविशेषेः । अकारणत्वं मिमिति सकारणता प्रमा वत्वं जसामान्येति सत्तावंतनत्वाति अन्याभाववतो
वित्वेः । नित्यत्वं द्रव्यावृत्तिमात्रवृत्ति भाजकधर्मवत्त्वं । नातौ नित्यद्रव्यावृत्त्वेताभावाद्देवप्रसंगः । अर्थेति । सत्त्व मयार्थैत्वं इ

त.स.टी.
७
प्रतियोगित्वमित्यर्थः। वकारेणाजन्यान्यत्वविभागजनकधर्मवत्त्वाद्युपग्रहः। इति हिरुक्पदार्थैनापेक्षेन द्रव्यगुणयोः कर्मान्य
सत्तं सामान्यविशेषयोर्निः सामान्यसमवेतत्वमित्यपि द्रष्टव्यं। संप्रति द्रव्याणामेव सामान्यधर्ममेव धर्मं वाह। पृथिव्याहिनामिति द्र
व्यत्वयोगो द्रव्यत्वसमवायः। द्रव्यत्वसमशक्तनाम्न हेकेकत्वेनोपस्थाप्यान्वजनस्य स्वातंत्र्येणोपस्थितेरेवः। स्वान्यस्थानरसंयोगकत्वं समवेतका
र्यजनकत्वं तु गणत्वं गुणसमवायित्वं। गात्रः संरोहादावतिप्रसंगः। कार्यकारणाविरोधित्वं स्वजन्यसंयोगकारणकविभा
गजनकत्वं। संयोगविभागकर्मणोर्गाणकारणकारणत्वं। अंतेति। पृथिव्यादीनां नवानां मध्ये यदीद्रव्येभ्योऽन्यत्वात्तस्यविशे
षवत्वं। कर्मयामसमवेतनिः सामान्यधर्मसमवायित्वमित्यर्थः। अनाश्रितत्वं असमवेतद्रव्यत्वं क्रियाद्रव्यत्वम विनाशिद्रव्यत्वं
वकारणविसपरिमाणवत्वाद्युपग्रहः। पृथिवीत्वादिजलत्वोन्नेनेत्वं च न तु वक्रिये। अनेकत्वं बहुसमवेतद्रव्यविभाजकवत्वं सामा:
अपरजातिमत्वं। द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वं। क्षितीत्यादि। क्रियावत्वं क्रियाहेतुद्रव्यावान्तरजातिमत्वं भूतानाविशिष्टयवनाद ०७

घटाघटव्याप्तिः । मूर्त्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं संस्कारसमवायिकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वमेव वा । परत्वापरत्वक्रियात्वा
व्याप्यजातिमत्त्वं । एवमपरत्ववेगयोरप्यबोध्यः । आकाशेत्यादि । सर्वगतत्वे सर्वावयवावच्छेदावच्छिन्नसंयोगाश्रयत्वं । परमम
हत्त्वं सत्तानाश्रयथावन्महत्त्वापेक्षितकोत्कर्षवन्महत्त्वं । परममहत्त्वस्य जातित्वपक्षे तादृशजातिमन्महत्त्वमर्थः । सर्वत्रे । सर्वे
षाममूर्त्तानां संयोगिनि संयुक्तत्वमित्यर्थः । पृथिव्यादीनामिति । मनस्त्वं आत्मेतरवृत्तिविशेषगुणवत्त्वंशून्यक्रियानिकं
अमानस साक्षात्क्रियाकरणपाशिन्द्रियविभाजकवत्त्वं । नासे स्पिपसमवायिकारणशब्देन्द्रियविभाजकवत्त्वं गगनान्यामिश्र
संयोगात् ।। बाह्येति । बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणजातिमद्विशेषगुणवत्त्वं हर्षेन स्पर्शेनो नयाग्राह्यबाहिरि
न्द्रियग्राह्यजातिमद्विशेषगुणवत्त्वं वार्थः । तेन घ्राणादिशब्दादौ नाव्याप्तिः । वस्तुतोमिति । पृथिव्यादीनामित्यनुपत्र
नेत्याद्यात्मकत्वं स्पर्शसमवायिकारणशब्दविव्यापकजातिमत्त्वं नातो घटादावव्याप्तिः । स्पर्शवत्त्वं स्पर्शसमवायित्वं ।

द्र.प.टी.
८
8

मपि शब्दादावस्ति पिञ्जरानुद्भूतस्पर्शे वर्तमानत्वाच्चाव्याप्तिः। स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्यापकजातिमत्त्वे वातातपयोरत्र पाकांशे पिठरादीनामितिर
वैलक्षण्यापत्तेः। प्रत्यक्षत्वे बहिरिन्द्रियग्राह्यवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यवृत्तिजातिमत्त्वं तत्त्वतः परमाणुगा घटाकाशादिष्वव्याप्तिर्वा॥ रूपवत्त्वे रूपस
मवायित्वं रूपसमवायिवृत्तिद्रव्यत्वव्यापकजातिमत्त्वं वा घटादेरनुद्भूतरूपसमवेतत्वेऽपि नष्टत्वादिति। रूपवत्त्वं तु नह तत्त्वव्यापकजातिमत्त्वावकाश
त्रासरेणुसरूपत्वाद्युपपत्तेः। अलौकिकी नानाप्रकारमेव श्रुतं विशेषगुणवत्त्वं विशेषगुणत्वं यावद्द्रव्यभाविगुणवत्त्वं रूपस्पर्शगन्धरसाः
स्नेहाः सांसिद्धिकद्रवत्वं बुद्ध्यादिनवकं शब्दश्च वैशेषिकगुणाः। स्मर्तव्यमिति भावः। परिमाणादिभिन्नत्वात् घटादौ वैशेषिकः शब्दश्च विशेषाणां गि
तः घटादौ प्रतिनियतविषयाहेतुरिति पाकजानां हेतुगुणवत्त्वमर्थः। नच शब्दस्य जन्मनि मानाभावात् गुणाघातिप्राप्तिपरिमाणादिगुणे
ऽतिव्याप्तिः गुणवत्त्वमिति। रूपरसगन्धस्पर्शद्रवत्वगुरुत्वपरत्वापरत्वसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागसंस्कारेषु स्नेह एव गुणाः
निरूपकारणादिषु निरूपकसंख्यादिषु बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मेषु वर्णानिवर्त्तनं तादृशेष्वनुभवसिद्धविकरणगुणा द

वद्वृत्तिर्द्रव्यत्वाव्याप्यैकजातिमत्त्वमर्थः। तेन पृथिव्यां गोत्वादिरूपवज्रर्द्दिश गुणत्वस्याद्रव्यत्वांगोत्वादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिर्न वेगवत्त्वनि
त्यमौ धर्मसंस्कारविरहात्तन्नाव्याप्तिः। आत्मत्वरूपेण सुखसमनापि कारणतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य ह्लीत्वादत एव प्रागेव पिजल
क्रितिपाण्मृतं वद्वृत्तेर्यत्नेन आत्मत्वं नामेकत्वस्वरूपमुररीकृतं। अन्ये तु वस्तुतः गुणवत्त्वमिच्छन्ते नो पाके सति प्रजस्वस्थाति
द्रव्यत्वावान्तरजातिमत्त्वेनात्पर्येमीमांसकानां तमजातिमानतोऽन्तत्र प्रसंगाइत्याहुः। क्षणिके। नित्यक्षणिकः क्षणत्रयवृत्तिर्यः
स्वध्वंसेन सह एकदेशस्थितिविशेषगुणस्तद्वत्त्वमित्यर्थः। याकन्त्राशस्वरूपादिमत्त्वयापरमात्मनिव्यभिचारणार्थं क्षणप
तं क्षणत्रयावस्थितिरूपादिमतोऽद्रव्यगाद्यापि घटादेर्वारणाय घटत्वेतं अंगुलीकर्मजनितसंयोगस्यमनाकालोत्पन्नपरस्वाकर्मनाश
विभागनाश्यस्य संयोगस्य क्षणत्रयावस्थितत्वान्न स्वध्वंससमानदेशत्वाव्याप्तेः इत्यस्मान्निष्कर्षे हेवारणाय वि
शेषेति। न वेग्यात्मनाचव्याप्तिस्तत्र पूर्वक्षणोत्पन्नत्वानात्। आवारणीया। क्षणिकैकदेशत्वे सोऽर्थिकत्वोपपादनानात्। क्षणिकविशेषगु

मा०टी० णावत्वं अथाद्यशक्तिविशेषगुणवत्वं वेति लक्षणद्वयेनात्ययमाहुः॥ जलं द्विविधं॥ इत्यादेर्गन्धादिकालात्यापिव्याप्तिवारणाय तेः। एवं गु
९ २ णवत्वमिति। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवत्वमित्यर्थः। कविहत्वस्यापि हेतुविशेषे संख्यापूर्वकः कर्मभावस्तः एवं गन्धा
दिपदवत्त्वं वा द्विगुणशब्दो वा संख्या द्वित्वं च केचनः। नवत्वस्यापि व्याप्तिवारणात्प्रसिद्धिः। संख्यादिद्वयं वक्तव्यं गुणमूलत्वेन स निरूपणावत्वस्य
विनवद्भिन्नतानतमवैतिकार्यमात्रं प्रत्यासिकारणविचयानिमित्तकारणत्वमित्यर्थः। कार्यमात्रं प्रत्यासत्त्यात्मनाद्भिक
गुणत्वेन तथा॥ वस्तुतः कार्यमात्रात्मतानित्यद्रव्यत्वान्नत्वेनापसरवादिवद्द्रियं देवप्रयोजकत्वाद्द्रव्यत्वमतः
कार्यमात्रे हेतुत्वेनाभावस्य त्वात्प्रतिनवत्कालदिशो विशिष्यहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् घटादिशेषयोः कार्यकारणभावद
र्शनाद्येनद्धनः कार्यसामान्यं प्रत्यनुपोगितया विशेषपर्यवसितान्यां कालत्वदिक्त्वाभ्यां महाकालदिशोरप्येहेतुत्वमतः रामाः
कार्यसामान्यजनकतावच्छेदकीभूततयैव द्विन्त्वत्वदिकालयोरपि साधर्म्यमिति ध्येयम्। वकाराद्विशेषगुणत्वं विभुत्वादेरु २

रूपग्रहः। नैमित्तिकेति। नैजः संयोगजन्यद्रवत्ववद्वृत्तिद्रवत्वत्वव्यापकजातिमत्त्वमर्थः। नाद्ये लवणादेश्चारंभके परमाणावेव व
त्माहिमप्रयोगे द्रवत्वोत्पत्तेरिति। घटस्वरूपाद्देरपि संग्रहाय निरुक्तजातिगर्भता। न चाभिमतत्वेवान्यत्रेत्यादि गाम्भितत्वाहिके नित्यद्रव्यान्य
समता धर्म्मेवानिहितं न त्वेवं धर्म्मी। तथा हि ० त्वघर्मसावनद्धे धर्म्मेत्वानुगतः सा धर्म्मवैधर्म्योपपादकत्वं निरूपणमतं आहरव
मिति। ० क्रमेण सर्वं चलत्वेपत्ता यंत्मेत्तदेव विपर्ययात्। तत्र स्नेहसर्वत्राश्रितत्वादैवम्यपपिवोध्यं। नन्वदघस्य सावं संयोगे तद्देवतस्येवे
धर्म्मतया श्वासमित्यर्थः। इह एषिव्यादि नवसु एकैकशः सत्वे कथं वर्त्तितरव्याप्तिः। ननु पृथिवीत्वदरेन्यानिघतेगन्धवत्वाहिमा
घनुपानेस्मादागस्यपृथिवीपदस्यार्थः। तत्रातदिक्कालेदकत्वेनगंधवत्वादेः पदानि तत्राभिधानाद्दत्तआह। पृथिवीत्वाभिसंबंधा
दिति। पृथिवीत्वं नामजातिविशेषस्तस्माभिमतः संबंधः समवायः पृथिवीयपदप्रवृत्तिनिमित्तविशेषः। न च तज्ज्ञातोमानाभावः। गंधस
यवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धेस्तस्यासंगांधजनकतेजःसंयोगाभावस्यासाधिवतेजस्यापि गंधप्रसंगात्। विलक्षणतेजःसंयोगात्ते

द्र.व्या.टी नैवागं भंग्यतिजस्यहेतुत्वादिति भावः। रूपादिवत्स्पर्शों पार्थिवत्वे सुगंधेः सत्यति माहरन्नइति। गुणाविनिर्देश्य मिकारोकेक सवि
शेषगुण इत्याकांक्षायां द्वितीया च्चाये रूपरसगंधस्पर्शवती पृथिवीति सूत्रकारस्य वचनाद्रूपादयश्चत्वारः पृथिव्या विशेष
१० गुणा इत्यर्थः। रूपादिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानि गा स्कुरा ण्ठीनि सूत्रे रूपाभावेना स्फुप संख्याः
कत्वगतत्वासमकं पृथिव्यामित्यर्थः। अद्भिरिति। सर्पिरादौ नाप पार्थिवानामग्निसंयोगात द्रवत्वं। अद्भिः सामान्यमिति सूत्रे पाठ
नगुरुत्वमतीनोद्रवत्वम् अद्भिः सामान्यसमानत्वमंशस्तु केवलः पृथिव्यां द्रवत्वमित्यर्थः। अन्येति। नोदनाद्यभिघाताः। कर्मवत्कालि
त्वसंस्कारं वर्तते यान्नरमुत्तरं वेति सूत्रे संस्काराजेकमेक पना द्वेगास्याच्छसंस्कार इत्यर्थः। नतु सुगंधि सलिलमित्याद्यनुभवाद्गंध
वत्वं जलादावप्यस्तीति न तत्स्यापृथिवी तरभेदकत्वमतः। क्षितेरेवेति जलादेः कुसुमादिसंपर्कोदेवा विकमेवगंधवत्वं नतु स्वाभा ण्माः
विकमिति भावः। रूपमाचंजलादावपि तस्मादन्तर्भावः क्षितेर्भेदकमतआह रूपमिति। शुक्लाद्यनेकप्रकारं शुक्लत्वापवांतरानेकप्रकार १०

कजातिमद्रूपं सितत्वे वैत्यनुपपन्नेऽत तथा च शुक्लपीतनीलं कार्थे एकैकरूपवत्तं तादृशप्रत्येकरूपवाहुल्यद्व्यत्ताव्याप्यकजाति
मत्त्वं वा सा च धर्म्मे लिङ्गपर्वः ॥ नव शुक्लरूपवत्त्वान्नैमित्तिके स्नोपोऽतिव्याप्तिः जलजपाकजत्वेन शुक्लरूपस्य विशेषणीयत्वादित्याभावः ।
रसवत्त्वमपि जले गतमत आह ॥ रस इति । मधुरादि ॥ इति । मधुर इति काम्लकटुकषायलवणमध्ये इत्येवं षड्विधो रसः । सितादिवत्तथा च मधु
रादिप्रत्येकरसवत्तं तादृशप्रत्येकरसवद्द्विदव्यत्ताव्याप्यकजातिमत्वं साधर्म्यम् अपि । गत्वे च पाकजेऽनाश्रयमतो न जले । निमित्ताः ।
भास्वरशुक्लं तेजः । ननु नेत्रदिव्येति न च द्रव्यत्वव्याप्यतः । नन्दोऽस्मा अमरसपी इदिगुणादौ तस्योः पृथिवीमात्रादूर्ध्वादिवत्तद्वर्णनगुणमात्रो
तर्कं मन्यतमतमत आह । गन्धो द्विविध इति । गन्ध एव द्विविध इत्यर्थः अन्तरभिः सरभ्म मगन्धस्तेन दुर्गन्धश्चेति न सामान्यगन्धस्य सत्त्वे पि न द्वै
विध्यव्याघातः । ननु स्पर्शवत्त्वं तादृशिके तिव्याप्ततया न पृथिव्या मेद्रूपमत आह । स्पर्श इति अनुष्णाशीतः पृथिव्याः स्पर्शो न स्पर्शः शीत इत्यत्र
तियाकमंप्या कमयोग्यः तथा च पाकजस्पर्शवत्त्वम् ॥ नन्वनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायौ गतम् । नवप्राणे वायव्यः पाकजस्पर्शः । घटादौ पाकज

द्र.व्य.टी.
११

स्पर्शस्यासत्वेपि परं यद्गतत्वप्रयोजकस्पर्शसत्वान्नाव्याप्तिः। स्वर्गादौ पाकजप्रयोज्यस्पर्शवत्वसत्वान्न ह्यात्मनाप्यात्र स्याशीते ति अनुष्णा
शीतत्वं तु स्पर्शत्वावांतरजातिप्रभेदः। पृथिवीवायनयोस्स्पर्शश्च त्रिरेव पाकजेऽविभागः। पाकजप्रयोज्यस्पर्शस्यानुष्णाशीतलक्षणं। अनुष्णा
शीतत्वे सती जिलुशीतोष्णभिन्नस्यापि स्पर्शस्य सत्वस्तव साध्यमितित्वावारणं॥ यद्यपि संख्यापरिमाणादीनां नवानामपि द्रव्या
नरहितत्वाच्चकेवलानां पृथिवीतरनेदकत्वं। तथापि गंधवत्वविशेषितस्यैव नेयां प्रस्तेत्प्रमत्पालसंभवान्नतानि विवेचितानीति ध्ये
यं। ननु पृथिवीनस्पर्शेवृत्तीतित्वमात्रस्य विजातिमत्वाद्रान्यवहितिसितेति स्पर्शेत्वसिद्धौ पाकजस्पर्शवत्वं तु कुतः। साधर्म्यमतआ
ह। स्पादेति। तथा च क्रेहेतोः स्वरूपासिद्धत्वात्कतेनतिस्पर्शत्वसिद्धिरिति भावः। तत्रानित्यानित्यायोमेध्ये। परमाणुलक्षणापर
माणुस्वरूपा। तव तत्त्वं मा णाभावः। तुरेः मा व यवद्रव्यारब्धाः॥ वाक्षुषप्रत्यक्षात्मद्यरेवं हिन्त्यनुमानेन द्व्यणुकस्येव परमाणोः एमाः
रपि सिद्धिरिणावापीः। उक्तहेतोरप्रयोजकत्वाद् न्यायाः॥ तत्तए वत्तु देवत्वणगापरं पराएप्याअ पिसिद्धिप्रसंगान्नसरेणुर्नावि ११

पवगम्यः। किं तु नित्यस्य वस्तुनो वा त्वं ताय क्षश महत्त्वप्रयुक्तपरमाणुत्वव्यपदेशः इति चेत्सत्यं चाः। कार्यत्वे ह्यनित्यत्वेन संस्थान
विशेषविशिष्टैः परमाणुपुंजैरेव घटाद्यणुकघटादिप्रतीतिः। परमाणोः कार्यद्रव्ये प्रमाणाभावः। परमाणुत्वं महत्त्वविरहेण संस्थानवि
शेषावच्छिन्नस्यापि तस्य ग्रहणानुपपत्तेरिति भावः। महत्त्वं न परिमाणान्तरं किं तु विलक्षणसंस्थानवत्त्वमेव। तथा च रेणुरूपस्य महत्त्वं
नायं प्रयोजकमतः। एकपरमाणोरग्रहणं स्थूलत्वसंस्थानप्रभेदावच्छिन्नस्य ग्रहणं स्थूलत्वेनानुपपत्तिमिति। ननु महत्त्वे गौरवः। सा कार्य
लक्षणा। स्थौल्यादीति। स्थौल्यं स्थूलत्वं अनेककालावच्छिन्नमिति प्रायस्तदाश्रितानि विशेषकार्याणि कारकतात्कर्षकतारतम्ये यथा तदः। अ
यपर्वः। सन्निवेशः संस्थानं घटत्वैकत्वं विशिष्टेन सर्वः। अपरेति। पृथिवीगता वान्तरघटत्वप्रत्यक्षानेकजातिसमवायः। सघटीयघ
टत्वपरत्वादि समुदायसमसिद्धं घटत्वादि प्रत्येकजातिमत्त्वं यथा हि पार्थिवद्व्यणुकादीनां वास्तवं तथापि कार्यत्वेनाभिधानत्व प्रत्य
क्षमतोऽनेकवन्निष्ठध्यमता या चकजातिमत्त्वेन तास्ये यथार्थतः समतातित्वे तद्व्याजातिर्विवेशः। तोयनलादिष्वतिप्रसंगः। वस्तुस्वर्णरूपवेनता

× बाधितमत्र भागासक्तिनाह। शरीरं द्विविधमिति येनिशब्दस्य कारणवाचित्वाद् योनिर्जलं यस्य कारणं जन्मत्वं ×

द्वयभाव द्वमस्य परप्रेलान्निमगणा वेत नमणोजनंसाघ्यते इत्याह। श्रयमेति शब्दस्यणामंड्यादित्वाद्श्यानंबहूगातुपकामरणामिष्टहा
११ नांकारिकज्य र्थः। असमा: श्रविवाः कार्यकार्यद्रव्यं। पृथक्पर्थः समवेत तंवा तो दाहृपमती नोहृणा सेव लो मावद्याहेतायसं गः। श
रिरेता। द्विः कृयस समवाय्यश्नि वेशावाद्। निज्ञा तिमलं शरीरत्वंताह शीलमजुषणगोत्वादिह्यामतदेहेयाति श आहरातंतुवोश
12 वत्[redacted]ना। तिप
मा गा मा गात पश्यादि तत्राकारण वाशाइमो गावछे दकवन्निदृष्यसमपशक्तिना तिमलरूपंनुशरीरत्वंचशाहाव
ति मधतानमाध्यक्षमतात्रिमेतं। इह शाइर्विषय ममेहत्वे नवद्यायापान्नात स्मात्तजके मनोहत्निसं योगाम्यलमिंद्रियत्वं
वावंवाणरपत्यासत्तासंज्ञात्कारकारणत्वंवाइंद्रियत्वंशरीरेंद्रियमि न्नकार्यद्रव्यत्वं विषयत्वं। तनुशरीरं नपार्थिवमणेगमा:
निजनाजनास्यगोहिदेहवदिति। शरीरत्वाव छेदेन पार्थिवत्वा मावस्माथ या व्छरीरस्यपार्थिवत्वं[redacted]ना ११
× सुषुप्त्यनुरोधेन कर्मेन्नोयोगस्य ज्ञानसामान्येमतिहेतुत्वेनु सन्नसजनक वेविहाया ज्ञानवाह्विन्नसंयोगस्यापि शेषणं २

[redacted] त दा क्र दे तो: सरूपा सि द्धि रेव
स्या च्चेन्तु माणा सिद्धि इत्य यत्या निर्वक्ति । तत्त्वा या निजसिद्धिश्रु के स्या शिन सं प्रकाश भवत्ल मे वा पो निजत्वं तत्त्व देशना मन्त्री त्वं
श्रीरेत्स सूक्ष्म सिद्धि मितिभावः । यद्यपि देवान्त ष ष च्छ शरीराण्येव न धाविराहेः । शिर इत्युक्ते व नादात्म्य प्रवण वा रम्भा ले वा ष क्ष
पंः । वन्नु प्रत्युक्त श्शो शिता न प्रभ व स्यपि दिन हि मर कार णा प्रभव ल स्मा त्कार णा स्मा मा न्यान नाल मे व स्मादतः कारणां त रं रु श्री
श त्रिव मे वि शे ष स हि तो मा इ ति ॥ तत्र देहा व च्छे द योगे न त्व श्रु ण्य स हक्रु ते न्म य श्च पंः । त प्रु भ्यः पार्थिव परमाण्ड भ्यः सयोग
ले पंचम पंः । श्रुद्दजे तृ तो मर का ही नां पिना हान्या दि कं पञ्च प्यं : । पान नाम री रा णी त्रि या न ना ड: स्वं न न्मा त्रा व च्छे द
का म्म त श री र स्यानि त्य पंः । श्रु के ति । मृ कथा शिल धाः स न्वि या नो मि ल वं न ज्ञा नि ने श री रं यो नि ज मि त्य पंः । तज्ञं त रा पि ग र्भ वा
केव मृ श्रु र्कज रा श्रु स्त तो स्मा ते न र प्रुजं । मातृ षे नि घ पि मगा अ पि प श व प व न धा पि गो ह ष न्या पा दे दे नो प न्या सः पञ्चप द

मत्रा २ ५

कृ॰व॰भाष्य यद्याम्प्रयज्ञपदं मन्गपद्मारण्यकृपण्णुपरमनोमेद्दत्यानापोः। मन्गा ग्रामिणिता बहुवचनस्य गाज्ञास्त्वकान्मादूदाल्लमाहीना

१३ मप्युपग्रहः। शौ मणाद्वरः पाकंलीलाः मर्पेकीनमरन्तपदश्री मन्स्य प्रभुनयः। अत्र मात्तुपाहिदेह्स्यां वचनेनश्पिवीनेस्ति

द्धौतस्य पांवमौतिकलयामिदिद्धर्मलयंवकजन्यान्न मधुर्केवनतुनदुपारे यत्र मधुक्ता ज्ञानि संज्ञकर्यो पञ्चेः। श्रीतस्य श्रीहेयं

पाचिकलेनन्त्रजललामा धकुलादिजानीया नाम्नारंभकेनपंचभिर्मिलिलादूवारंनस्यासंनगाद्वेनिधे यं याथिवेभिं

द्विपमाह। इंद्रियमितिः सर्वं धारिणां सर्वज्ञानीयप्राणिनांजला। घ्राणानिमनैः पार्थिवागवयवेवारब्धं गंधयंजकमिंद्रियंघ्रा

णं। घ्राण संज्ञकमित्यर्थः। प्रतिजिपनजलाद्यनिमनना सिकानां पुंस्त्वां गंधग्राहकेंद्रियमलेन माणाना नावमारे वे

दपितंजलाद्यनुमिमनैरित्युक्तं॥ प्राणमिनपकालेगंधाद्यग्रहस्यप्रसिद्धत्वादितिभावः। नवद्याणस्य पार्थिवत्वे प्रमा एष्माः

णाभावः। गंधः स्वाश्रयद्रव्यजातीयप्रकरणका घ्राणभवयावः। प्रतिनियतेंद्रियग्राह्यगुणत्वाच्चानावालरूपवदित्यनु १३

मानसैव समवायात्तस्मादिहेति भावः। अत्राह एव विशेषगुणेति नानासिकेवाक्षुघ्राणाय एहस्या येसत्तान्निकर्षे स्वगं वत्राहस्को स्कां
धात्तुमात्रो नीद्रियकरणको जन्यप्रमाश्रा का मातचा स्तुषवहित्या देरस्य यो जनकत्वादित्युत्रा गाऽयां पिं ववि घयं मैस्रो क्तिः। विषय त्रि
तां घृणत्रु कादेन्ना घुणुक्रमसरयवाहिक्रमेणारब्धैः पार्थिवावयवैरित्यर्थः संतनीयं नानोऽनेलादावनिष्पन्नः। पार्थिवाय यत
रमाणंरदी घट्ठपादावप्यनोद्व्यणुकादिक्रमेणोत्पन्नं व्यणुकादेर्लघुत्वं नाभावं॥ नरसिंधानं। यद्यपि तु मेमांसा
स्थ्यादे नेदनस्थापयनरम्या हि मेदेनवत्रयुष्टफलमप्रलादि स्वेदेनवानंतारश्वपार्थिववि षयास्तत्पार्थिवा नम नयेव सेपानां घट्टक्लो
ग त्वक निषयानामेवयार्थि विषयाणां कणादनये वैविद्यासिनाश येनाभूदा। त्रिविधोमतयाणाप्रस्थावरलक्षणा इति। मतं मर्दि
कानं यथा गानं मस्तत्त्वं मौनानि भेदैः स्थावरतडुकयवच्छेदका इत्रि मोगावच्छेदकत्वं इंता ति मत्वे॥ नाहप्या वनातिर्दे सनक
त्ता ग्रहः सुलभा। स्थावरत्वमपी दशेन नमस्त्वादि याा कस्य पिवी त्वव्याप्यजाति भेदइति तावगमोः॥ नर्धेत्र : कामाहय : प्र

न्या·भा·टी काः स्याद्वीरं इष्टकालो ऽहं आदित्यादिक्रियाद्युपसंग्रहः। एकास्मद्स्मत्कार्यपृथिवीविकार इत्यर्थः। केयाशा एवा इत्यत्राह गाणा एगा
२८ इति ऽपलः शिलाम शिः प्रसरा गा्रावन्थे हारकं। आदित्यागोरिक्रः हरितालमनःशिला धातुसंग्रहः। के लृत्वा वर्दिस्तुत्याह। स्कृत्वा वर्णा इति श
भ्रम परं स्पृष्ट फलशालिद्रव्यभास्वरं। गन्धोपमस्याभि पृथस्वैगधत्वेनल्पस्तुपालाहित्रोष वृः फलपाकांतालक इत्यादि। नं गुलन्माः स्र
15 सिद्धालवणः माधव्यादिकाः अवंतानाः केनकाद्यः वनस्पतयः पुष्पं विना फलिनो वनस्पतयः। अस्कंनलतांतस्ता मिमनस्कंवं
बाल्त्म सवास्थार्दयः पक्कीकनाद इति शेषः। जलत्वे त्वतुरि ग्ये नंस्कृरतेर मन्त्र स्लि द्धिजनवत्रुटमै रात्न लत्वेनजलोपा देयजलस
मवेतल्लानुमानात् परमाणुद्ध्यणुकशोस्तन्नि शिदितिव इति। एन्नेरूपाद्यः स्वर्वंगम पृथिवीवत्सविलंमति सिद्धान्तलपाव रू
परसस्पर्शवत्त्वआपोऽद्गुनाः स्निग्धाऽव्येति सूत्रवलाद्वगमकस्परूपादि विशेषगुणावन्तं रूपिश्च तोद्धेषवंवना त्सस्संख्यादे एगाः
यः पततो ष्टेदेशादकृत्यं ऽन्तरकमेवनात्संस्कार इति। रूपरसस्पर्शो नं घनो कवत्स घनद्वो व्यक्ति गारेगातलेन रभेदकना २८

संभवात् इह शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा इति । शीतस्पर्शोऽसत्वगुणगावि नोपपद्यते इत्यस्य नञ्जीवता । किंतु शुक्लमे
वपुः लिंगस्य स्पर्शश्च इत्यस्य विशेषणत्वात् । शुक्लरूपमित्यादौ शुक्लपदस्य जीवत्वात् इति थेयं घटोऽशुक्लः । यद्रूपवत्तस्य
इत्यादौ व्यभिचारात् नन्वनेन रसे दृष्टान्तत्वानुपपत्तिः शुक्ले तद्रूपस्यास्माना विकरणत्वासावरूपवद्द्रव्यत्वेन मावि भाजकधर्मवत्वेन
स्यावधिकरणत्वात् त्रिशुक्लरूपवत्वेनानायत्तं । मधुरमात्ररसवत्वमपि मधुरान्यरसवद्द्रव्यत्रिमधुरं रसवद्द्रव्यत्रिद्रव्यविभाजको
पाधियुक्तानां तथात्वात् । शकुंतलादावतिप्रसंगः । शीतस्पर्शवत्वे शीतान्यस्पर्शवद्द्रव्यत्रिस्पर्शवत्वमपि संभवति त्वाद्य
नानः शीतत्वस्यैव व्याप्यजातिविशेषकत्वसंभवात्स्पर्शविशेषत्वाच्छकाशः । ननु स्नेहः स्पर्शगत लैलाद्यवृत्तिः समवेतत्वात् ।
कुतो जलमात्रवृत्तिगुणतया आह स्नेहोऽपि सांसिद्धिकद्रवत्वं पृथिव्यां नैमित्तिकद्रवत्वं जलेऽपि सांसिद्धिकत्वादिति भावः । ननु द्रव
त्वनाडीकाकाररूपत्वात् कुतो जलस्य रूपपत्वमत आह । सांसिद्धिकेति सांसिद्धिकत्वं पाकाप्रयोज्यद्रवत्वगतो जा

त्तिविशेषः शैत्यसमानाधिकरणानां गन्धादीनां सांख्यादयः स्नेहविशिष्ट एव जलेतरभेदका बोध्याः संख्यादिमात्र
स्य पृथिव्यादावतिप्रसक्तत्वादित्यर्थः इति कश्चित् । तत्त्वं त्विति । तत्राद्योऽयोनिः पूर्ववत् पृथिवीवच्चित्याग्नि
त्यभेदेन द्विविधा इत्यर्थः । कार्यमित्यस्य ज्ञ यादित्याह । कुत्राश्चरीरस्य योनिजत्वे पृथिवीत्वं भासेत जलत्वाद्दिति रेवविरुद्धत्वा
त्वेकत्वहत्वापोगाहेत्याह । शरीरमयोनिजमेवेति । अयोनिजलोमविशरीरं पार्थिवतन्तुतो नाद्भवत्पतज्जन्यमत आह व
रुणलोके इति । न चाविशेषकश्चल्वाच्च पार्थस्यानुभवः । जलत्वं शरीरत्वसमानाधिकरणं वक्तृद्व्यारम्भकत्वसहचरिताजातित्वात्प
पृथिवीत्ववदेवानुमानेवशाद्धुश्व शरीरे मानमिति भावः । नन्वाप्यदेहस्य पृथिव्यपरत्वेऽप्यत्वे बाधकाभावात् उपपन्नौ
रूपमुपभोगः संपद्यतामत आह पार्थिवेति पार्थिवभागानामुपष्टम्भकत्वादुपभोगसमर्थत्वादाप्यशरीरमुपभोगाय एम्याः
तत्र भिन्नयोर्ब्रह्मपावतत्त्वविजातीयानां समवायिकत्वमेवनोपपन्ने । ननु कारणानां द्रव्यमयीति भावः । आप्यमिदिप १५

माहाइंद्रूपमिति। सर्वे प्राणिनां सर्वज्ञानीपञ्चाशिनां स्वोपलंभक्रमिंद्रियं जलावयवैराख्यं रसनं रसनसंज्ञकमित्यन्वयः। पि
त्रापहनजिह्वानारसग्राहकेंद्रियस्त्वेषमाराणाभावमावेदयितुंविजानीयानमिस्रनैमित्तकं। पिन्नाघनमिमनैरितिदत्तर्थः। अत्र घ्रा
१३ णस्यपृथिवीतत्त्वमौनस्यजलत्वेसाउक्तमेवप्रमाणामनुसंधेयं। कस्मादितिमिनादिनाकृष्णपुरग्रहः। भवकरकापानजलेद्र
वत्वापन्निमलहारं प्रकृपरमाणौगमहेवद्वत्वमसत्वादितिवाच्यं। ताहात्म्येनकरकाणां द्रुमभवापेनद्रवत्वंप्रतितिरेविन्नातत्रादृष्टवि
शेषः करकाणां द्रवत्वोत्पाद्यस्थितिबंधकइत्यपिकाश्चिन। जलानेनत्वेतिनेजस्त्वग्राभिमनसंबंधः सप्रगायप्रपतनगौयतेजः
पष्ठीकर्तव्यमितिशेषः। नातः पंचम्यासंगतिः। एवंविहिति। तेजोरूपस्पर्शवदितिसत्रकारवेनाद्रूपस्पर्शौ। त्वपिवुवास्तुवव
नासमसंख्यारूपः अधिसामान्यवग्रादवत्वंउत्तरकर्मेवगासंस्कारंनेजसीत्यर्थः। रूपमात्रे नीलत्वरावतिप्रसक्तत्वान्नेजम
सोनेदकर्मनोआवष्ठेमुक्तमास्वरंवरूपामिति। शुक्लंभास्वरंरूपंतेजसोलक्षणमित्यर्थः। शुक्लंभाग्निरूपं यद्यपिस्फटिकादा

प्र॰ भा॰ वत्तिमसकृत्तथापुरुषतमसमानाधिकरणसंज्ञाहं । अंतरएवास्य धर्म्मेच्छा सर्वं वेत्ति । नास्यत्वं तेनो रूपमात्रगतो जा

२६ तिभेदः । स्पर्शस्तत्र एव त्वियाद्योगतस्य तस्याहत्कृष्टवे ति । उक्तानस्पर्शो नागविशिष्टः स्पर्शः । उष्णस्पर्शो वा तेजसः स्वाभा

र्व्विमित्य र्थः । तत्र पितेतेषि । अस्पर्शत्रिषः । ते तःकार्ये मित्नेकार्यमिति प्रशराद्यास्तादिनाइन्द्रियविषयेषाः परिग्रहः

16 । तेतमसेइह स्पर्शोविजलत्वेन र्थिवत्वाप्रतिरतस्याहस्या । गमिति । गगनानुपलब्धिवाधंनिरमितु माह । आदिस्पर्लो कह

ति । मोगहेतु शरसारर्षकरणेदिसं पत्त्यर्थेमाहस्या ऽथिवेति । सर्वेषां गिमां शरीरेभ्यन्नादिसर्वजातीयजन्तूनां हृ

दयंतसंतेजोवर्यवदस्थमिं द्रिपं वस्तु न भक्तमितान्त्वयः । सर्वेहा उ नाद्युपहतगो लकसाकूहः सतेजस्मागा नागा

हाहः अप्यावयवावा नमिस्तैरिति । जलाद्यवयवानमिस्तैरिति तदर्थः । नौमंसमो मनंहिपं हिविमवां । उदयोसहरेवं । अग्रागमाः

कारः स्वनिमित्तोजातस्माकरजं । तत्रमो मादिभ्रमयो । काष्ठेति काष्ठरूपं यदिव नमुद्दिष्टके नतमपमवमित्यर्थः । दुर्षेति २६

।ब ह्रि ह्रू र्ध्वं ज्वलनी तिग्मजी जिह्वा स्ति कः क्रिया पेहः सुर्द्धं ज्वलनं तं तदेव समनावो मौष्याधिको यस्यस्तत्था काष्ठाहो ज्वल
नेतद्धाश्च र्यामस्ता ग्निसंप्रोक्तेश्च शुक्लं चित्रिमाग्रः। नवापःश्रिया हिवद्याख्या त्रिफरुवे ज्वलनमसमगापिका स्यातावक्ष्ठेहक्तु जातिमतसावित्र हि
त्वाहि मावचनं हृत्पा दिपात्प्रतिः स्वे हं कफा घ य गपः। आहिना सम्पन्ने नमस्कः स्वपाः परिग्रहः। हिवं ते जो निवें क्रि हिम्यामि ति।
अवि र्घ्नं ध्याप्रव इवनमुखीप्रकं परस्तत्तथा किंतत्थावि वमिन्याकं ज्ञायामाहमोगमिपुराही ति। आहिना स्वधातानाहितेनः परि
ग्रहः। उर्घ्यं विंगे क्रितुक्र स्येता हिनाधुक्र सोहगारे पों स्वाहि पविराग मः पाकजस्ममलघात्मनामुत्वा हस्ते शुचिभित्रमित्र र्थः। स्वर्वणां
ध्यावाहिनाम्न्ताञ्जु यग्रहः। यद्यपि गुरोः पीतसवर्णास्य पापिंशलमेवजडु पएत्मेवतेजोंतेहगमाताग्नामावः पार्थ्य वस्वर्णां सवर्णता
ग्निसंयोगपिहवातुक्षेहः पीता न्यहूपाकृत्याहरवदवनसा तंतो क्षेह रूपांतरं कृत्वा देवमाहश्च स्वर्णास्य पतिवं यकलकेस्यनपापि सं
पारुपितंरुक्व्यस्व यापि सिद्धां तमा न्यगदुरुध्यस्वर्णोरहस्तेनसत्तन मनिहितं मितियोर्थः। ननु स्वर्णोरहस्तेनसत्तेन्मिवितस्यतम्यमत्रु

प्र॰भी॰

रा॰हिसमा घतुमवेप्रमस्मान्तेन मोर्गी स्मत्वाहनत्राहन्तत्रेपि।विस्तज्ज:पीतएवद्य।मितम्रु वौरसायु पूनक्लिः मवणा।ष्यवत्वात्मारमस

१७ वतिनवग्रमा श्रुवीघतुणपतिगितिम्ख्यां।तेजः गायुमेति गापुत्वं नामस्याति मेदस्तस्यानिमतसंबंधंस प्रवापमंतनी य गायुः यत्तीक

नदृतिश्रेषः।जेवतोहत्वातौमानानावः सर्वाविशेषस्य तु जनकताव छेदक लेनजनसिद्धेरिति भावः।वायोरनन्तसिद्धाधर्युराम्ना

17 हस्पर्शत्वाद्विस्य शंवत्वापातेशपि व्यांगतपमश्राहस्पर्शोस्मेति।अस्य वायोरनु ष्ठाप्यतेनेस्तत्व पाकजः स्पर्शः साधर्म्येमिमू

र्वः।अत्रानुष्णपदेनतेजसः अशीतपदेनजलस्य अपाकजपदेन शक्षितमाशुद्राप्रसः।प्यावयविनांबयाद्ध्यां स्पर्शस्य पाक

जत्वात्तत्रातिनाशवण्यां अपाकजपदेन पाकजस्पर्शवद्वक्ति च्या विभाजकधर्मप्रमानाधिकरणस्य पर्वर्थवल्वेवी

विवक्षितत्वादिति भावः।सवेति निहक्तः स्पर्शवत्यर्थः।वायुःस्पर्शवानिति स्वत्रे सिद्धरूपर्थः।संख्यादिपुलत्वकारस्य प्रसिद्ध एप्याः

माहा।अरूपित्वंविति।अरूपित्वविघमानानामेषाअवाह्लत्वमिति सत्रकारवचनादयोसनामस्त्यादयः सिद्धा इति १७

विन क्रियान्वयेनान्वयः। यद्यपि संख्यादीनां प्रत्येकं वायुनिष्ठत्वेत्यतिप्रसङ्गः तथापि नीरूपस्पर्शवद्वृत्तित्वेन विशेषित
मेव संख्यादि एकत्वसंयोगादि मात्राणां प्रत्येकं धर्मवत्त्वसाधर्म्यं। परत्वापरत्वसंस्कारास्तु नीरूपस्पर्शवद्वृत्तित्वेनैव विशेषिता
स्त्वेव साधर्म्यं॥ संस्कारस्तु वेगाख्यसंस्कारसमवायित्वमाह। स्पन्देति। स्पन्दः कर्म वायुसंयोगादिनिमित्तकारणवत्त्वात्संस्कारस्य त्वर्थः तथा च
नोदनाद्यसमवायिकारणक्रियावेगवद्द्रव्यविभाजकतावच्छेदकं विना स्पर्शाक्रियातो लिङ्गानुमानेन स्पर्शनात्प्रत्यक्षादिति भावः। ननु यथा सोऽस्मद
देवत इति। तदीयस्पर्शो न ग्राह्यः स्पर्शस्तु गतस्पर्शसामान्ये इति तद्विषयमाहाणुभिन्नस्य वेगवतो वायुत्वाभावात्तस्याप्यस्पर्शनत्वं स्पष्ट
भिन्नस्त्वन्तो नोपलभ्यते नित्यमाह समवायिपिति। अयं वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च नित्यः परमाणुरूपः अनित्यः कार्यरूपो
वत्ता ते विभाजते। शरीरेति। तद्वायवीयदेहस्य योनिजत्वे पृथिवीत्वापत्त्या वायुत्वव्याघातस्तस्मादयोनि
जमेवेति। तच्च वायोः शरीरमित्यत्रेत्युपाः समस्पर्शः समवेतं तेजस्त्वं त्वगिन्द्रियमङ्गेषु स्पर्शव्यञ्जकं वायव्यः। नादस्य देहे प्राणा

प्र.भा.
१८
18

वुपलब्धिवाधं निरस्यतिमहत्तां लोकइति। वायुत्वं शरीरत्वमित्यंव्यातन्नानित्य इतिनाम्निवात्तित्य नु मम्भोहेवानस्निदृशि
तिभावः। नत्तुत्थापिता वयवोष्टहं भादेवेसर्गः। नन्वस्मन्नोगावष्टेहक स्यापिता वयवोपष्मृतानि प्रमान्तरं तु प्रष्टुं वायुस्यन्
पंमोगावष्टेहकत्वमनत्र्याहपार्थिवेनिवोवभारशेषार्थिवयवो यस्मादेवेत्सर्गः। उपमोगस्य स्पर्शमवष्टेहकं। वायुस्य
रन्यामिंद्रियमाह। इंद्रियमिति। सर्वप्राणिनांयथिवात्यादिसर्वजातीयप्राणिनांस्पर्शग्राहकं वायुवयवैरारब्धं त्वगिंद्रियं
त्वगिंद्रियसंज्ञिकमित्यर्थः। कुत्राद्युपहतवर्मणां स्पर्शग्राहकेंद्रियसत्वेप्रमाणमानाह। हारधिव्याघनमित्यतैरिति।
अनुमयिंद्रियं करवणारी नामेकुमात्राविशेषयंतरास्मसंयुक्तहशात्यंगावयवदेः स्पर्शनेनस्पाहतत्र्याहशरीरव्यापीति
सर्वावयवावच्छेदेनशरीरव्याप्तो त्वर्थः। केशादेनलोमाग्रशरीरावयवत्वं देहाद्युत्तरमेवेनेषामुत्पादस्यागमसिद्धत्वाद्दशाः
तोनातिप्रसंगः। विवयात्मकं वायुमाह। विषयइति। उपलभ्यमानेतिमामारयोग्यस्पर्शमहत्वावाद्युत्वेवातात्य १८

घेवाघोनीरूपत्वे गतत्वात्सं भवात्मात्मा नुमानं प्रमाणस्पर्शोत्ति स्पर्शः शब्दोप्य भिः कपन्नलिंगानियमसनयात्। तथाहि
।यत्र नवात्मयोगत्रानुमयमानःपृथिव्याघणन्निस्पर्शोदकमा त्रिनःस्पर्शोत्वाहुत्स श्रवतः। एवं न त्रारे मंमे गगादिश्चबुःसर्वेग
स्पर्शस्य दृष्टा भि ज्ञानजोपिलक्षणाप्यव्यला तहेलदु यविभाजककस्यवतात्यायनिर्णीगवदुव्यसंयोगसंयुक्ताश्राप्ति गुणेर
यनलावलो। किं वाघपातनकारयप्रक्लिप्तमस्नेः प्रयत्नप्रपु केनेश्यत्वे नव्यप्तिवारः। एवमप्यवयस्य इत्याहेःकं पःस्पर्शवेग
वद्व्यापि ज्ञातजः कर्मविशेषत्वाद्दृष्टाभिहतावधीर्हिक्रियावद्दिस्याः प्रयोगहेतत्वाद्धितिभावः। नित्यं गामनेति। निर्प
गामनंस्पर्शवोस्य कद्य विलक्षणे प्रत्याएहेः स्पर्शवत्त्वान्निर्विशेषस्पर्शवत्त्वाहि निभावः। मे वादीति। मेघावृक्षादिक्रं
र्गादिर्द्वाभेदस्तां संवातरेतरतायत नमानिव वः स्पर्शादिमाशैत्या पुष्पवं नस्पेशु स्पर्शबोधं कुलक्षणपृणैः। तस्मात्प्रत्यक्षत्वा
पि वि। प्रयुपिममाणुगुणानामं नीस्पितत्वात्स्पर्शस्य प्रत्यक्षास्ति कृत्वाहवयविउ नित्वसिद्धेः वयविनमत्स्य

प्र.भा.
१९
19

लक्षणस्य घटप्सुकारादि कर्मण्यारंभान्तत्वायोगानांत्वं वर्तिष्यत्याह कर्मानाकाशसिद्ध्याप्तिस्पर्शवत्त्वपादमात्रमपि याक्यते।
तथा ऽविशिष्टमुत्पादनात्पंना नाना लात्तु मानत्व पंच शब्द नसे जि। संस्थूलं नवमिति समानत्वनवाणोः स्फुल्यत नायोर्वि
रुद्धः क्रियायो ऽविरुद्धयो हि शेषः क्रियायो ऽविरुद्धयुक्तिमुदाद्य क्रियायोरित्यर्थः। सक्रियात्तो मिलनं संयोगशक्ति यावत्तान
न्वंतेद्धि यस्मानानानत्वबद्ध गसंयोगगा वयावतो द्वियाविनाशत्वमाह। अनुमितेन भूपकेन लिंगेन नत्वहेतुनैव यमन आ
हस्तरागादि गमनेन। अभावपृष्ठदेशस्तुषत्त्वनीयं ते नानेन नभ रागादी नाम दृष्ट गमनेन कार्येणानत्यत्वासिद्धे नकारणाम्
द्धागमनं यन्नस्मात्तु मेयं घटारूपवद्विभागस्य वाचोत्तनागुणो तेन साम व्योमानाकाशहस्ताव पवित्रोरीतिस्व यथा
वयविनेन नभागाहिं गं ये गौपयिकं प्रहत्त्वमात्रिसैनि त्यावांयोगः प्रतिहन्यमानाद्यायोः प्रतिहताव्याप्तुरन्यतः एषाः
यतितं न स्थान दे वर्ज्ञा य स्पर्शवत्त्वात् अभेदे प्रतिद्वातानुयपत्तिः संयोगस्य छिन्नत्वान प्रतिहन्यमानेनायं वायुः॥ १९

ः॥ तिथिगामकमस्वमा वस्याणल्लाघसं भवेमत्य ध्वेगामकलावपरंपरा हतयफ. एवंवत ।अत्र थानिभिन्नांतरासंभवेकाय
ग्रंथिना कार्पेलाग्निप्रसंगः उर्ध्वगानि मा उयंतसारी नाम ध्वागामकंमसर्वकडे गडुव्यंसंगो गल यंत्रात उर्ध्वगामकशीलस्य प्रय
लाघसंभवेमत्ति उर्ध्वगामकलाम्लत्वलत्याकयोरीतरणा घरध्वेगाम अवहिति। वतं शीवि धाम्नाहप्रासेगतः शरीर शरीरमांत र्थ
रशरीरवायुः प्राणा इत्युच्यते इत्यर्थः। तत्किंस्याविष्णादिभ्यो मिथतेऽत्यत आह रसेति। अत्र शोनामतमाहार माकारोविकृते
रसः। मल मूत्रपुरीषस्वेदश्लेष्मकफादयः। ज्ञातयो रसविकारयः शुक्रांताः उपलक्षणं वेतनरोपो वन्दिनकफौ स्वेदर्पवा धिलेषा
ोऽह्या मितसतो नयनं अग्निग्रहणाहुर एषांहेतुः। तत्र यंवतं खेऽयुक्तिः एकः समन्निपापेक्षापेक्षिति। एक एव धा
तुः कार्यभेदात्तं वसं सं लभते इः। नतु संहा भेदात्संतोऽ विघतरस्तु र्थः। मुखनासिकास्योति बुध्यपरायवेशमभ्रमाः। तेषा
मेव मलादिनामयो नयनादप्यानः सर्पेव यजात्मभानः। नापि ब्रह्मक्षेमविननाशात्र इति प्रसंगाहाहवन्तु एषां मिति। वङ

प्र.टी. ग्रौ ऋषिवाहिनां महानन्दतां गां परमामाराय देह पोतकः पथ रिमाराद्यं वंतां तेन ग्रहणस्य कस्यापुपग्रहः सृष्टिसंहारस्वरूपं शिवा
१० स्य लीनस्थूलसूक्ष्मसुखरानः । विविक्तः मतः सृष्टिसंहाररूपोऽस्य त्रिधा ति सिन्न यथोर्विविक्तः कथ्यते इति तात्पर्यः । ब्राह्मेण मानेन
20 दिनमानुष्येण कवर्षाणां शतं नोक्तिं न युज्यते । तेषां शतं तत्र य मच्छि युक्तं वर्षं स्यु दैवतः दैववर्षसहस्राणि द्वादशसहस्रयुगानि ।
नयुगसहस्रं तदश्वमेधो हि नियुज्यते इति स्मृतिसिद्धाः कालदिनमानेन यहच्छेशतं तस्यान्ते महाप्रलये पवर्गकाले महाकालेन
रक्षणात्मकप्रमत्तीनामसंयोद्यादि विज्ञो वधमेरतमर्थोऽनेनं ब्रह्मणः परमात्मनोऽहमदाघूर्णोऽयमहानतत्वात् देहविदेहकाल इ
तिवार्थः । संस्मरता त्रिसंध्यारुः स्मर्या । तं जगच्छिन्ना नां विविक्तः स्वानुभावे नामि शीलि ब्रह्मलोकमाने नेतस्तु षजपनेन युग
ग सह स्त्रं तदश्वमेधो हि न युज्यते । पवित्रेष्वेतावती तस्य तामंश्वा श्राद्धिकेऽल्पनेति । निशीनस्यापि शान्तलयइत्ता वा प्रमाः
यो : । विश्रामार्थं विहाय शमार्थं सकलं तु जगत्पतेः त्रिभुवनविषयं तु महेश्वरस्य परमात्मनः संजिहीर्षा संहार १०

ष्टामग्रीविशिष्टेष्वतत्समकालमदृष्टानां च त्रिविधेष्वतीन्द्रियेष्वितमिहांसे जिहीर्षोसमकालं संजिहीर्षोन्तरकालमि
ति त्वावार्यो स्तेषां वायव्यमाणवंतो विनाश इत्यग्रेऽभिधेयतः। पद्यविष्णुशिष्यदिकमपि गतार्थं तमसम्पवेतमेव तत्पाण्यन्तमहाभू
तयर्थम् गुरुविषय यथारंडप निबंधकं ज्ञानं केसर्वात्मगतेति। सर्वेषामात्मसमवायदृष्टानां च त्रिः फलोपभोगं तम स विरोधेस
तीत्यर्थः। फलानुत्पादानेसंवाला वछिन्नं प्रतिबन्ध स्वगितिवेन प्रतिबंधककत्व मित्यभिप्रायः। प्रलयहेतुभूतादृष्टपेक्षया
द्व्यणिरोधकमितित्वावार्यमते तु प्रलयमपा कल्पेरप्रवृत्ताद्दृशाश्रमेत्वात्ताधुपगमे श्रो मतइतिध्येयं। महेश्वरेति। महेश्व
रेच्छासहितेनात्म परमाणुसंयोगेनजनितेभ्यः परमाणुकर्मभ्य इत्यर्थः। पंचम्यात न्ततपर्थः नत्वाग्रिम विभागोन्वितं। तत्संयो
गनिवृत्तौ शरीरारंभकाणां परमाणुसंयोगानां निवृत्तावित्यर्थः। तेषां शरीरादीनां सिद्धिःपरमाणुकर्मजन्म कृष्णकारेण
तोऽपरमाणुकनाशाद्दिकमस्मा तियावत परमाणवं ततः परमाणव स्वभावकः। पंचभूतविषय संतकानां नाशोविशेषं दर्शयन्ना

न्या० भा० हृत्येति। महाभूतानां विषयसंहृत्प्रामामवैवैवन्तिपरमाणुक्रियाविभागादिक्रमेणैवेत्यर्थः। तत्रैव तस्मिन्नितिप्रय
२१ मयाधिवसेवविषयस्यविनाशस्तत्तोजलस्यानन्तरकालेतेजसः एवमेवाकाशपर्यन्तिनाशइत्यर्थः। अथ तत्रक्रमः स्मृतिसिद्धता
21 इयानन्दयागम्यां॥ ननु एवंशिवस्तूदकंज्वलः। न एव वाकाशं क्रमेणैव ध्वंसयतः कालस्य च बलं प्रमाणं उपपत्तिः। कार्यद्रव्या
नधिकरणकालस्येवतत्वादित्याशङ्क्यनगडइतिवृत्तिव्याहिवनुरागानाशो न तु रमितत्यर्थः। प्रतिभक्त्या कार्यद्रव्यरहिताः। का
र्यं रूपार्हत्वं कार्यानाशानधिकरणान्वेतप्रागभावे नवकेश्यलयन्तविवोहकेनमरूपावल्यस्थापितत्वादेकन्स्वावस्था यी
मादेवमेतिावमोधर्माभावनात्यसंस्कारैरनुविद्धाविशिष्टा आत्मानश्चावतिष्ठन्ते इति एवं रसानवपः। वकासादकानानादितिन्य
व गंस्तायाकजरूपाघनित्यगोस्याबोधग्रहः। तावन्तमेव कालं ब्रह्मा नैव शान्तवर्षपर्यन्तं कालमित्यर्थः। तथा च समस्तका रामः
लः कार्यद्रव्यानधिकरणत्वेसतिकार्यभावाधिकरणत्वात्त्वंडप्रलयोवतत्स्यापेति भावः। खंडप्रलये यथा मोदैः सतोक्त २१

मायामावेशितन्तु सन्ततं सृष्टिं सुत्वाहरपादिजननद्गतिस्महा मनानां त्विष्टिसंहार योऽङ्गयोर्विशानस्य एवं प्रतिपन्नतत्त्वा संहारवि
विमुक्ता सृष्टिमाह। न च इति लावाये स्वरस्वमिद स्तन इमस्य वतार क्रमः। प्राणिनां संसारिणां भोगस्य सुखदुःखानुभ
वस्य मनाये निषात्यर्थी। सि सृष्टायाः सृष्टिस्थाम स्तुपहिते छायाः अथ नरस्तु नरकालं सर्गो ऽपि पान्या त्मगतान्यथ व
यत्निलक्षानिलव्यवनी नाहृष्टानितन्त्राये क्षेमः तत्संयोगभ्यः आत्मपरमात्मसंयोगेभ्यः पञ्चमपरमाणुष्वकर्मो
त्पन्नो मतीते संपरमाणां प्रवेहेशनि मायादिक्रमेणानामेभ्यः परस्परसंयोगेभ्यो पानिद्यणुकानि त्र्यणुकक्रमेण महाना
तु हृस्य नो नभ सि आकाशे हेतुभमानो ऽग्नि र्जकं यमानां क्लिष्टनि मज्जीनस्तु नत्यात्मनेहे गस्या भनिहृम नाहि निभावः। ते
नेनरं मरुपवनस्यान्यन्नेनरां नस्मि न्ये वपवने आपो योजनानां नेपः परमाणुभ्यः आगु क्रमेण त्याद्यणुकादिक्र
मेण महाभूतानः। १८ तंगामुनत्वा पृथिवीनेजोः क्रमेण ॥ १

म॰भा॰ अयं कथं स्फटिकसिद्धरसगुणातः परमेश्वरस्यासि यावं ब्रह्मांडे त्यक्तो गोचरस्सलिलनिधिः समुद्रस्तत्रत्यः पोतिस्य समानोः

२२ त्पर्यंस्त्र वन शालस्तिष्ठति। यद्वनास्विह्नसमास्त्र वगा तिशयेवा यकीभावा हितिभावः तद्वद्गौर्य ✗ सलिलनिधेरुत्पत्स्यानंतरं तस्मि

✗न्नेव सलिलनिधौ संहृता कठिना हेरीयमानो तत्पर्यं प्रकाश्यमा। सा न मिथ्याभूतत्वमाचारा चन्द्रकुलालाहिवत तदीय शरीरम

22 यये वेदान्तोपनिषतिमात्रशब्दस्या पंः। नैतन्नसेमद्द ति। समस्तानि कथनं या श्चितेरुप हंसकपंजन पापसमत्वे रवैजसां डस्य हिरण्यं

पतेस्स भवात। सर्वलोकानां तदंडस्याभंगि पितामहः सर्वैः स्वेदैः स्वराट्लोकैः सहितं प्रजा भाग्यं प्रजा स्पृष्टि निमित्तं निर्पुंत्रेस

जास्त्र स्त्रनेना नायपतिं परमेश्वरस्य नत्र्यो रूपयत्ने आनंद सा स्वगेति। न व महेश्वरस्यौ वसरह कारि त शेन प्रजानि मोरा संभवाध

यं प्रस्फोटितगावं शरीरमि व्याघा ना मा हि कार्य त्यणितिः शरीरं रोम्भरमात्रे रामनिषण्णे सहब्रह्माण्डो यत्पंरसणी यतानं। एमाः

अथ ब्रह्मावधगद्दः स्यात् रूप कर्ष कुपीतपरिगाकवितिहनु रक्तः स्यात्कं पंत हरिद्रा शुत्याह्र पेतय परिवाहिनी स्मरः स्याद २२

जागतो प्यसौ दुष्कृतं वैश्वकर्मैकपक्षाश्रये इतरङ्क्रमतिशयरूता नेत्यादि । एतस्तीरम्भतत्कार्यै वशात्तस्मादि देहपीरम्हत्वाति
नमः कुशलेभ्यः कर्मकारेभ्य इति स्मृतिप्रमाणकलादिति प्रतं नहि ब्रह्मणो भ्यस्य नियोगः कार्यानुकूलतां कोरिग्स्फाति नम
:कुशलेभ्यः कर्मकारेभ्य इति स्मृतिप्रमाणकलादितिप्रतं नहि ब्रह्मणो भ्यरस्य नियोगः कार्यानुकूलतां कृतिमहरूतस्वरूपो
वाश्रयः । कर्मविपाक इति । आशीर्नायानि कर्मीशितेषां विविधं पाकं फलोपभ्रानकालं विहितेन्य ॰ मानमानस्य योनिजा
नसुतानस्मी मध्य स्त्रीनस्य शूद्रत्वयेन नेनान्वयः । प्रजापतीन्द्र हादीन म नवः स्वयं भुवा याः देवा आदिगाः । कर्मयो
न्याः ह्यायाः पितरः कर्मणा लोकाः तेषां प्रत्येकं गणानिनये । तु खेतिस्तु त्वाद्वा स्वर्गो बाल्मांसत्रिप्रोऽस्य नवैश्यं य
स्त्राम्नस्य वेणवं वनुरोवर्णानि नियर्थः । तथा वृक्षाति : आत्वगो स्मृत मामीनदारुग्रजन्तवः इत्युदरजास्त्रदेवपदेशः । प
स्त्रोद्भवो ज्ञायते । ऽण्डावधित्वकुरुशाखकुशानिष्फलयोमाहीति आशयः । प्रवेजन्मसंस्काराः । तदनुरूपे स्वतन्त्र इत्येवं रिम

यः। अभेदात्मकौ रागौ श्वेतैः रिति प्रसङ्गात्। अथ भेदात्मकौ रागौ श्वेतैः सितासित इव बोधा। गोगा नो हि भेदेनाकाशस्य हृदि सत्त्वसहज्ञो हि
भेदेन काशस्य एवं प्रश्नि माहि भेदे हेनेहि प्रत्यक्षनाना तावाकाशत्वादि जाति मत्ते न ह शिवादि संज्ञेया काशं सह्याधिरू वाला का
रज्जाति नि मित्त केशेति मतं निरस्यन्नाह। आकाशत्वादि के कलं प्रते क निष्ठ मेदा प्र ति योगि त्वं न तो परन्तो तेन सूता का न्त्र
भातो भावत्वे सतीत्यर्थः। तथा गाका शं न इव वातव्याप्य जाति मत आका शनि ष्ठ मे दा प्र ति यो गिता त्या प्र न्वे वंत न्वे वंय या व दृ
त्यादि गुण गत्व या स्यामात्र जाति निरास्या तानि मित्ति का काशि त्वं त्वा न व हे तो ः सहता मि द्विरये प तिक तं त्वा व त्या दि ति
भावः। पारिभाषिकत्व इति। यद्यप्यापुनिक संकेत शालिन्ये व सं ता पारिभाषिकी प कल्ते व शब्द ला घु पाधि मत्यत्र निमित्त
करादेत्पारिभाषिको व सं ता ग कु गु वि ता त था गु न य या व त्रि धर्म त्वा द्वि न्न संकेतवृत्व मे व पारिभाषिक संज्ञा त्व मित्याभिप्राये ण ग मा:
रो है। अत्र ने पाधम व द्वि न्न सं ता या एव औपाधिकत्वो पगमात्। यद्यनि रव द्वि न्न संकेत शालित्व मे व पारिभाषिक

तदाकाशादिवद्द्रव्यान्तरं [illegible] केवलम् [illegible] सिद्धेरन्यथाकाशं शब्दवत्त्वादि [illegible] पत्तेः। [illegible] तदाका-
[illegible] यावदेकधर्म [illegible] भावप्र-
[illegible] आकाशादि [illegible]
[illegible] आकाशादि [illegible]
[illegible] आपत्तेः। [illegible] शब्द [illegible]
[illegible] आकाश [illegible]
[illegible] आकाश [illegible]
[illegible] आपत्तेः। किं [illegible]

प्र॰ भा॰ टी॰ न्यनुमानमेव तत्र मानमुपेयं तत्र पृथिव्यादिभ्य इत्यादिना क्लिन्नास्तु यथा ॐ नानातिरिक्तमप्साधकं। अतः पृथिव्यादिगुणालेखकमेण
२५ बाधमाह शब्द इत्यादि नाशको न स्पर्शवह्नि रेषाणां पृथिव्यादिवस्तूनां गुणा इति भावार्थः। अत्र हेतुः प्रत्यक्षेण सत्प्रकार
णागुणापूर्वकत्वादिति यावत्। परत्वेऽप्यर्थसि गाम्पकार रणायमत्वं ने। प्रतिनियत इन्द्रियग्राह्यत्वे प्रतीत्यर्थकं। तन्मात्र वह्न
परमाणौ प्रमितायतो विशेषदले। स्वाभ्यां यसमवायिकारणाश्रित्य समानाधिगुणापूर्वकज्ञानीयत्वादिति तर्कः। हेत्वंत
रमाह अत्यावादिति। स्वाश्रय निष्ठ ध्वंसाप्रतियोगी वह्निगुणत्वाभावोऽतिप्रसज्यत्वादित्यर्थः। हेत्वंतमाह आश्रयादिति
स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारविषयत्वात्। स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारविषयत्वगुणत्वादिति भावार्थः। अथ शब्दोप
दि न पृथिव्यादिगुणाः कथं तर्हि वीणायां ध्वनिरित्यादिकोऽयं व्यवहारः। स त्वं शरीरेऽतुल भिन्नादेशिव वीणादेरवछेदक तया:
नामात्रे णात्र प्रामत्पात। उन्नानाम्नक कपितहेतु नाम वर्णनत्वादिगणागिगुण एव शब्दः। शब्दविशेषं प्रति वीणात्वादिनाह २५

ग्रुत्वस्यावश्यकत्वे समवायिकारणनाशमेवतस्य ध्वंसनाशस्य लाभ इव नैयायिकानां। नव नीलाद्युगुणस्य करोत्पत्ति कुर्वते क्षणा
णामयमुक्तात्मगुणत्रिः। नीलाद्यवच्छेदकध्वंसस्य रूपनाशे नतन्यते ध्यात हेतुस्यात्स्वस्मात्तदनी नीलं गन्धादेर नीलादनवच्छेदकध्वंस
स्यैव कारणं वच्छेदकतायाः सिद्धां तविशिष्टत्वात्। नीलादवच्छेदकध्वंसस्य तु नतत्कल्पनं वत्वादिति लोपगमेन तु नीलादसमवेतस्य ध्वंसे वत
त्वेक्लगावच्छेदकत्वस्यैकारस्याध्वंसत्वसमवायोत्पन्नत्वकारणं गच्छेत्येवं ध्वंसस्यान्वय हेतुत्वं तन्निरूपकत्वे नरे तन्नत्वस्यनपेक्षा दित्यम
गमेनो ध्वंसत्वस्य प्रतिपत्र नरणासमवायस्य हेतुतां प्रामाना भावाादिति प्राहुः। अयमात्मा स्वरूपविद्यादिवर्तमानगुणः ध्वंसः
किंत्वात्मगुणस्य एवमविष्यतितोपाय्यतिरिक्रमाकाशं नायातमेवेमन आहत्वादेरिति। मानसान्यसाध्यान्तःकारस्यविम
पत्वादिन्य थोः। नात्मगुण इत्युक्ते न्वयः ध्वंसो नवुद्धिमद्गुणरहितत्वं प्रत्येकस्मात्मत्वजातिमान्न्येमदीयगुणत्वावादिनोन
त्विद्रूपा धनस्यावकाशः हेत्वंतर माह। आत्मेति। आत्मा नमं तराकृतमनापत्वात्। आत्मा विषयकयत्नत्वात्विषय

प्र.भा.टी. पत्वादिति पावकत्वात्मा सङ्ख्याग्राह्यत्वादित्यर्थस्तत्वपृष्टः। शब्दपात्रसमवहेतुत्वयोगे यत्ने नसरूपादिगत्वादिति ध्येयं आत्म
२५ न्यसमवायात् आत्मसम्बन्धेनाव्यवत्वात् आत्मगुणान्यत्वसैव साक्षात्कारान्तरमाव्यावृत्तिविशेषणः। अहंकारेणेति। आत्मय
25 र्मिकसाक्षात्कार्यत्वसमाविषयत्वादित्यर्थः। अहं तत्स्वाविति प्रतीतेः। मनसात्वस्य हर्षत्तिद्वत्वादिति भावः। नात्मा मा
नसगुणाः। सुखदुःखादिवादिगुणेषु व्यभिचारात् साक्षात्कारे ज्ञानादिकालनमनसप्रत्येकसाङ्गुणा इति शेषः। अत्र हेतु
माह। साक्षात्कारग्राह्यत्वादिति गुणत्वशब्दस्यानुषंगेन प्रयोगार्थं।। श्रोत्रग्रहणस्य लौकिकत्वलाभार्थं। विशेषगुणा
भावाद्वेति वक्तव्या स्वगुणत्वव्याप्यजातिमत्वाद्गुणात्वादित्यर्थः। पारिशेष्यान्तरग्राह्यहृद्यगुणत्वबाधान्गुणो
ऽमूर्त्तेति शब्दो द्रव्यसमगुणगुणत्वादित्यनुमानमेवबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वे नात्मधर्मद्रव्यगुणांशमाधवदाद्विरिक्तं स्थमाः
स्याकाशस्य साधकमित्यर्थः। ननु संख्यापरिमाणवियोगविभागत्वात्कथमाकाशस्यैव धर्मं प्रमाणं हृदयबहिलिंगादिति २५

शब्दस्याप्यहिंगतसंख्याप्यत्वंतद्विशेषणत्वेकत्वंसिद्धंवैधर्म्यत्वेनतथाचशब्दवाच्यसंख्यावत्त्वमेववैधर्म्यंनत्वनएषिव्याद्यादिति
भावः। यद्यपिशब्दलिंगत्वाद्धिलेवतव्रक्तत्तविनंतशापिएपक्षेद्वसंख्यायाअपिकुत्रचित्शब्दवाच्यत्वमित्यर्थत्वात्मार्थंशब्दलिं
गत्वाविशेषादितुक्रमतश्चशब्दात्तुविधाप्यवर्त्तक्रवैधर्म्यमतआहतरतुविधानाहितिनसशब्दस्यानुविधानाख्याप्यतीनएव
त्वेनैवधर्म्यत्वेनसिद्धमित्यर्थः। नतुपृथीमाणांदव्यमात्रेऽतिप्रसक्तेयतःशब्दस्यसंख्याप्रतिविशिष्टयत्रिमाणामेवाकाशस्यैवैधर्म्यगमंतद्वाम
सिद्धंगगनस्यापरिमाणावत्तेत्रमाणाभावादतआहविभुत्वेनाहितेनहानाकाशस्यपृथ्व्यादेतिमत्त्वेनगगनस्यविभुत्वेनवनाहि
त्यर्थः। परममहत्परिमाणांसिद्धमितिएवंगगनेत्यर्थः। संयोगविभागयोरपिद्रव्यमात्रेऽतिप्रसक्तत्वादाहशब्देतिसंयोगविभाग
पदस्यांशब्दासमवायिकारणयोःसंयोःसंयोगविभागयोरमिवागात्संयोगविभागौवैधर्म्यंपदासमवायिकारणसमवेतंनच
हयोगस्यविनाशस्यागतनाद्धयुत्वाद्विभागवः। यद्यपिपाद्युक्तंवशिष्टआहकमानाहेवास्यद्यत्वंसिद्धंतथापिसंयोगादिन

त.भा.

२६

26

त्वादयितत्वादयितुं शक्यते इति तदप्याह अनात इति। संयोगादिमत्त्वादित्यर्थः। अत्र हेत्वंतरमाह गुणत्वादिति। अग्निमवकारयोज
नयागुणत्वाद्वेत्यर्थः। एकं द्रव्यत्व वर्तते नित्यत्वेप्रमाणमाह अनाश्रितत्वादिति। अयमेव तत्र वत्वादित्यर्थः। नित्यद्रव्यत्वेऽवयुः।
अनाश्रितत्वादित्यस्य विभुत्वादित्यर्थः। तथा च द्रव्यत्वं सैव साधकोपहेतुरिति। प्रमाणमाह तत्र मेव मण्वाय इति वहं नितत्वमनित्यत्वं
साधयति समवायेति। कारणतामात्रस्य समवायिकारणं तथा काशस्य समवायितीयं विजातीयं च नास्ति न घाकार्यस्य जातीयमाकारणं
तरमस्ति। नापि तत्सजातीयं पृथिव्यादिकं तत्समवायिकारणं वाच्यं कारणकस्य रूपादेरिव गुणत्वस्य कर्मत्व साधारण प्रसंग
तम पृथिव्यादेस्तत्सजातीयः पृथिव्यादिरेव गुणकर्मणोस्तु विजातीयद्रव्यं समवायिकारणं तत्संनिहितं प्रकृतित्वं हर्षपतिम
वनाशिनामिति। ननु विभुत्वस्य सर्वपाणिगणवोपलब्धिनिमित्तत्वे सर्वेषामेव सर्वशब्दोपलब्धिप्रसंग इत्याशंक्याह श्रोत्र समवायः
भावेनेति। ननु तत्पापि विशेषस्तस्य विभुत्वमेव श्रोत्रमनावाहितम इत्याह श्रोत्रं श्रवणेति। ननु मनो वशादि विरसत्वे यि कं पं कस्मि २६

दृत्विग्रहत्वतत्स्वाहत्वन्द निमित्तेनेति रूपमोगवीत्याह इश्वरोपि बयतत्प्रातिपिन्नो नियस्य न्यादद्रोयठ प्रयोगत्वात्मापकाव्याप्ययोषमो
ष्यास्तुपनिबद्धो विशिष्टद्रव्यवृत्तिः। तत्र यावत्वादिद्रव्यं मोध मैयद्भूतस्यनाद्दवाविवरसत्वेपि बाधिर्यमित्याह नस्यवेतिकालमाह कालः
परापरेति घटपटयोः एवमानयकाले परत्वापरत्वाधिकेनेवात्र दैशिकपरत्वापरत्वमिति परत्वापरत्वे कालिके बोध्ये ज्येष्ठः परः कनि
ष्ठोऽपर इति प्रतीतिविषयौ दिग्गुणा लघ्यौ कालगुणा विशेषौ परत्वापरत्वे। तद्धि चक्र ज्येष्ठकनिष्ठजन्मनोऽन्तरे यावन्तः सूर्यप
रिस्पन्दाः स्वर्यथा बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मा स्थविरः यावत्तपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वस्यानेन परत्वमल्पतरतपनप रि
स्पन्दान्तरितजन्मत्वस्यानेनापरत्वं कनिष्ठे जन्यत इति हि तल्लानिहत्वपरोक्षस्यते। तथा च तौह्यए परत्वापरत्वयोर्धीतिकरोमिलन
स्वयोगपघायोगयघपोश्चिद्दिश्यपयोः प्रत्यपद्येतिद्वन्द्वः तेलिंगानिज्ञापकानियम्स सकालद्दत्वपं नतुक पंपरत्वापर
मयोः कालज्ञापकत्वमिति त्वेति वृत्यनुकृतमथ परिस्पन्दे क्रियाप्रतीतेः कालस्यध तत्तनीमित्तानीपरिस्पन्दाद्दतिप्रनीत्याविव

प्र.भा.
२७
27

षयीकरणात् । तदानीमित्यस्यावान्तरकालरूपत्वात् । सूर्यपरिस्पन्दरूपत्वे कालस्य लिंगेऽतिव्याप्तिरिति बोध्यं । इदं तु परिणामापूर्वफलादीनां का-
रणविलम्बत्वमपि विच्छिन्नं । तत्तदुष्णादीनां राशिविशेषस्य रश्मिगौणसंबन्धः कारणविलंबत्वे न कालानुमापकमिति वाच्यं ।
पुष्पादिना सह रवेः रश्मिसंयोगाभावे न कालस्यैव तन्निरूपकत्वात् । यौगपद्यमेककालता । अयौगपद्यमनेककालता । वि-
रलंबार्थकालता क्षिप्रत्वमल्पकालता । अत एव कालशब्दे नमस्कृत्य तस्य हेतुः कालो ज्ञायत इत्यनेककालस्यैकत्वादेव तेषां अन्यथै-
: कालोऽनुमीयत इत्यर्थः । मन्वैर्मिः प्रत्ययैकपदकालानुमानं कालस्यासिद्धत्वे न स्यात् अतो न भासात्मिका या तेषाम् अनुपपत्त्या काल-
कल्पकमेवानुमानमित्याहुः तेषामिति । सर्वप्रत्ययजनकोऽपि न तथा विषयः स्वप्रत्ययैन्द्रियकोऽस्तीति इति कालं विषयी-
करोतीत्याह । अत एव कांश्चित् सूर्यक्रियां पूर्वसिद्धत्वेनानुमितेर्विषयीकरोति । उत्पन्नघटादौ च प्रत्यक्षाभावात् सूर्यक्रियामाः
याधिकरणकत्वात् संबन्धान्तरस्याप्युपपत्तेः तत्सामग्रीप्रत्यक्षः कालः कल्प्यत इत्यर्थः । एतच्चिन्तितामितिरित्यन्ये । यदत्र प्रत्यक्षा २७

त्रिभुवनकमित्यर्थः ।तस्य समस्तस्य कार्यप्रपञ्चस्य कारणत्वमाह सर्वकार्याणामिति । अयमत्रिरोघ्यभ्युपगमः स्थितिः स्वभावाभावस्य मा नवि
करणकालसंबंधः । विनाशो ध्वंसस्तद्धेतुरत एव सर्वोत्पत्तिस्थितिनिकारणात्व तस्य स्वात्मस्थं तत्प्रकाशते तदेव सर्गणामाह तदा
दृशामिति तेन कालेनोपाधिभूतेन सर्वक्रियाप्रत्यासत्तिस्त्रिभुवनकेन महाधिकरणतया विशिष्यव्यपदेशाद्धेत्वर्थः । भवतीति द्रिदृशां
भुवनेः । स्वः परस्मो वाऽस्मत्स्य तेइहाऽवमस्तीत्यादिव्यपदेशो यदि क्रमणालेन विशिष्यकालो व्यवह्रियत इति ।५ तस्मादित्युपदा
र्थश्च वहत्यां तस्मादिति हेतुतामाह स्यात्तस्य वेति स्वेन रूपविभागेन विकल्पितां क्रियाविकारं तां कालः । क्षणाः क्षणाद्यं क्षणः
क्षिप्रस्य संयोगान्निमित्तकार्योऽधिकरणं कालो । निमेषः । अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कलाः । मुहूर्तमाह यथा अपि
एवमल्पसंहारकालक्रम एव तेषामपवहारणाहेतुर्हेतुत्वं ज्ञानविषयत्वार्थः । द्रव्यत्वेन तस्य गुणानाह । तस्य गुणा इति
संख्यापरिमाणैतस्यैकत्वमेव संख्येयापरकालमलिंगेति । कालस्य लिंगोहि परत्वापरत्वे प्राशुक्ते सममस्तज्येष्ठकनिष्ठवत्त्वात् तदपातं

प्र॰भा॰
२८
28

स्वतानेनेत्यादिका ग्रंथः एतन्नेमानाभावास्लयन परिसंहारास्कन्धत्यास सन्निकृष्टकस्य कालस्यापि विशेषादेकेनैव कालेन नयिर्वोहइन्ते क

ल्पकल्पनायां गौरवादिति भावः ॥ तथा च काललिंगीभूतपरत्वापरत्वयोः स्वर्यक्रियासमवायासन्निकृष्टकालस्यविशेषस्वरूपं

परापरकाललिंगापरत्वापरत्वयोर्विशेषो बोध्यसम्बन्धस्यादित्यर्थः ॥ यद्यपि कालस्तु दैद्यादिति अनौति विशेषाधिकमपि कालेन

नेति इत्येकत्वमात्रानुपपत्तिस्तथापि स्वसजातीयधित्वापत्तेः संख्याराहित्येनैकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ तेइत्युविभागादिति ॥ एककाला

नुविधानादित्यर्थः ॥ पृथक्‌ः सोऽन्यस्मात्पृथगित्यनुविधानं कारणे कालेऽन्निकारणे कालाद्व्युत्पद्यत इति ततकार्ये च परत्वाप

रत्ववतोः समसमयोज्येष्ठकनिष्ठयोः सप्तपरीस्नेहस्तत्यासन्निकारणे कालेपर समसहत्वे सिद्धमिति ततस्तच्चार्थः समसमत्वे ज्येष्ठक

निष्ठयत्यासमक्रिकारणं नातिक्षुनः संभवति विभुनः परमसहत्वमात्र शेषक भिन्नि तत्स्तवेणाप्रतिपादितमित्यर्थः ॥ कारणमेवः

परत्वादिनिकारणपरत्वात्कारणापरत्वाद्वपरत्वापरत्वे इति सर्वं कारणापरत्वादित्यापोरत्वमेवाकारणं परत्वस्य कारणापव ॥ २८

सतत्वकालइतिबोध्यं। तस्मादुत्तोर्ज्येष्ठकनिष्ठत्वापरत्वापरत्वेगतयोः सिद्धेरितिकालस्याहेतुत्वं न स्वर्थेयरिप [redacted]
स्याहादिकेन स्यात यातस्मात्मास मा त्रि द्वेदक स्मस्मस्मसं योगद्वारेण तः कालस्य संयोगः सिद्ध इत्यर्थः
तद्विनाशकत्वादिप्रतिपत्तिरायमुरु यक्तिपया हिता द्दशपुरुषकालविभागः सर्वपर्वसंयोगविनाशकत्वेव प्रसिद्ध इत्यतस्त
द्विनाशकत्वाहित्यर्थः। तस्याकाशत्वाहिति। आकाशस्य परमाणुत्वात्वमाद्यत्वं समानासमानजातीयकारणाभावान्नित्य
त्वं तथा च तस्याकाशस्यायीमर्थः। ननु कालस्यैकत्वे नित्यत्वेव स्थतीतानागतवर्तमानत्वमात्र स्मकथं व्यवह्रियते। अतीतानागत
भेदेनैकत्वासंभवात्। अतीतानागतयोर्नाशप्रागभावप्रतियोगिरूप ने त्वे न नित्यत्वासंभवाद्यत्तस्माद्धेतुकालालिंगे ति
कालत्विंगाविशेषादेकत्वं सिद्धमिति पाठक्रमेणैवाव्याख्यातमेव। तस्मादंजसा तत्वेनैकत्वे सिद्धे तस्य कालस्य नानात्वोपचा
रस्तान्यथः उपचारे हेतुमाह सर्वकार्याणामिति। आरंभव्यापाराकनित्स्त्मान्वि ध्याहि हप्राग भावस्य प्रारंभः। क्रियावच्छे

प्र॰ भा॰ पाहत्वा मिनिहन्तिः फलंमिति तिर्विद्या पानतां । विरोधो ध्वंसः । एतेन शाखि मिन्नो नाशोपगारइत्यर्थः । तथा हि भविष्यतियत्

२९ इत्यत्र शरमशिरोमणि लेपितद्रव्यगमावसं वंधोपाचिकीकालस्य भविष्यता । कुम्भेन घटमित्यत्र वदासले पितद्रव्य

२९ कुंभकारव्यापारविद्यमानतोपाचिकीकालस्य वर्तमानता । एवं कारव घटमित्यत्र कुंभकारप्रेरक मानलेपितघटोमावक

क्रियापाः श्वक्षसंयोगपाचिकीकालस्यातीतत्वमित्यर्थः । शौशाखिके भवहारइ शंतमाह मस्थिवहितिस्फारिकमणिशांवहित्यर्थः ।

स्फाटिकमणेरेकत्वेपि यथाजवाकुसुमनीलोत्पलादिसान्निध्यौपाधिकरक्तनीलादिभेदेन नानात्वेन व्यवहारस्तथेत्यर्थः

। नतु रक्तिमादेः स्फाटिकादिच्छत्रित्वेन तन्मात्रे तव्यवहारः । कालस्य त्रिवाग्नमाराधिनात्पाधिकानंतेनाथव्यवहा

रइतिहशांतहशंतवैषम्यमित्यतआह पावकवदिति पावकवद्धिमुपलक्षणम् । सिद्धंमुखसंस्पेकलेपितद्रव्यक्रियावत्सम॰

ठनक्रियेपापाधिकाय थापापावकस्यापाठकत्वे यापाना नाव्यवहारस्तथेत्यर्थः । इत्याह । इतिशितिलिंगप्रभाशंपदर्शप २९

एदिग्ध्रत्यय एव तत्र ताह्ष्य प्रमाणागामेतत्यर्थः। एतादृश प्रत्ययस्यानन्तकत्वे न सिद्ध्यतीत्यर्थः। तदेवोपपादयति। मूर्तेष्वपि
ति। अमूर्तेष्वस्य पूर्वादिप्रत्ययहेतुत्वं पूर्वादिप्रत्ययविषयत्वं मूर्तेषु मित्यनन्तरमेव च मूर्तेन्त्वं काले पूर्वापरव्यवहारस्व
ता तत्वाद्यौगपद्यचिकहृवगतिवोध्यं। एवं शोत्वादिकं स्यात्पिकेन प्रत्ययानां पारिशिमिमनेतुस्थापिकरतीयां ता। इदं एवं
मित्याहिर्थः। अन्यानि भिन्नासंख्या हिंति। एवं सामांदिशी मेशे मेग दे व्यवहारो न व दिक्शोः अन्यान्ये भिन्नं भवितुमर्हति।
न हि एवं कालस्याहिरेव व्यवहारः। एवं दिग्योगे निवर्तमाने स्वन्यापि संमाने। अन्यत्रे न तत्र संख्याहिस्तुरागपंतक
माह। तस्मात्स्थितिकालवद्देते इति। यथा काललिंगका लिकपूर्वापरत्वाद्विशेषाकालस्यैकत्वं तथा दिक्लिंगदेशि
कपूर्वापरत्वाविशेषाद्दिशोप्येकत्वसिद्धयर्थः। तथा हि एकं देशमधिकृत्य कश्चित्पूर्वः कश्चित्पर इति प्रतीत्यपेक्षया
यो वेत्युक्तौः परत्वापरत्वे विषयी क्रियेते अन्तराबहुतरसंयुक्तसंयोगाल्पसंयोगत्वात् अनयोरह्न्यादकं नयो रत्नम

प्र. भा.

३०

(३०)

वापि कारणानि वर्तते वसंयोगाः परापरत्वस्थले एतासांन्यमावास्तु पपन्ना अतः प्रमाणसन्निकर्षाद्दिक्कल्पनेति तस्मा
त्स्वसमसत्त्वपरापरप्रमाणसन्निकर्षे कत्वमविशिष्टमित्यनेकत्वमेव दिशः स्यपर्थः। दिग्लिंगकल्पमानदिशोऽविशेषेणा
दिग्लिंगस्याविशेषः। यथाकाले एकत्वानुविधानात्पर्यन्तं तथा दिश्यपि पर्वतस्थिन सत्त्वात्काले परममहत्त्वं तथा
दिश्यपि पर्वोहस्थिता परमत्वात्कालेसंयोगाः तथा दिश्यपि यथा कालेनादिनापरत्वात् दिग्लागसत्त्वाद्दिश्यपीत्यर्थः।
ननु पूर्वदिशि गतैर्वतरार्कसंयोगाद्वामध्येद्वौ शत्वे दिशः इति व्यवहारइत्यत आह। दिग्लिंगादिनिशेषा दिग्लिंगा विशेषोऽप्या
ख्यात एव तस्मादेतस्यादिशएकत्वेसिद्धे विपरममहत्त्वसिद्धिमिर्मदीव्याघ्रः प्राप्यादिमेदेनदवविधदिशः संख्याक्रमा
इत्यन्वर्थः। किमर्थमित्यत्राह कल्पितस्यापि लोकव्यवहारार्थमिति प्राचीन्यवनेदेशेषु जेते तेन प्राचीवीशिष्टाप्य रामः
पीजे तेन मृत्योव्यवहारः। अत्र पूर्वं प्राच्यस्यावेसंके इति स्यात्तैः। दक्षिणोत्तरयाह। आप्ता दिदिलोकिको व्यवहारस्तेह ३०

योमित्रार्थः। ताः संज्ञाः किंपारिभाषिकाः किंवा नेत्याह। अन्वर्थो इति। अन्येषां संबंधस्ता पेइत्यर्थः। स्वायौहिद्रिमो
अन्येषां संबंध इत्यन्वर्थाः। आख्याहि संज्ञा इत्यर्थः। केषां अन्येवं भूः स्वार्थाइत्याह। भगात। स्वविन्दुरित्रिलोकयालयरिन्द्र
वेति वमकं घवतं स्फ स्त्रिणां यथास्यात तथा भ्यार्थमानस्य एवतोम गतः स्वभिन्नयेसंयोगाभिशेषाः। एवंतलोपरिभागा घव
छिन्वाघाकाशान्योगाविशेषास्त्रेषामिं माहि लोकपालयरिन्द्रतलिहेशानामंबसंबंधः स्वार्थाः संज्ञाइत्यर्थः। दिहेशाना
मित्रावरार्थः। पूरणाय। तथावैकस्मात् वहिस्मात् इत्यरवि संयोगतादृश ह हिरेणोपाभिके। ह्यासंज्ञा इत्यर्थः। आव्यम
हिमेहेनेति। सा व्याख्यावी सतीव्याहिमेहेन भिन्नाः संज्ञा इत्यर्थः। प्रथममरवमवेति। सूर्य इति। आवी अवाकृतदनरम
हकंसंवतीत्यवागी घतोपमर मंवततीति सतीव्याहि थपाक थंविस्तु गतस्वार्थगा बोध्या। नम्लनमं उलाये स्तपापतः
पृथिवीमाहिमः। पृथिवपेस्य यान स्पत्रमंडलं यतः स्वाऊर्धा इति बोध्यं। मावांतरे र्वा सावहारत्वबहिन्नालाप

प्र.भा.
३१
31

ञ्यागतिगरु चेंगुरुदत्तं पत्रपत्रिंशद्भवत्येवं गतिः। ननु सूर्ये संयोगवशात्तोकदाचलपाति स्वतः क्रितेशवश्याद्बहिर्दांसे
देन संसारदर्यंकसमक्रमित्यतन्त्राहतत्रोः मत्वेति अनन्तान्ता अ भेदेऽमद्धृताहिंसाभेदप्रतियहेराहविद्योषा. संता रस्य पृथः
तामहामेवेतिउपाधिभेदेनभिन्नत्वेन अवगहियमाणाणां तासां हि शामवेतप्रथः। आसानमाह। यात्मसेति। समनाधे
नहानाप्यपतावच्छेदकसाम्नत्वेना। तिरी स्वरात्मसमाधारणा। सावामात्मन्यानतत्प्रात्यपियोगा वक्तौ स्वात्मनिम
नमाभमश्ची क्रियतेपरमात्मावयन्त्र नृमाणिए पितीत्वदत्ता हिकेवरारशि ववरस्तुभामानमभताप्तरत्याणिनमत्वाउ
मेयत्वमयाहतमुत्तो स्याहिति सो हंसवहिःसिद्धिपत्रहताणोपना विरहस्तस्माद्द्रमदृत्वेपिवहिः सिद्धिपात्रत्वमप्रातं
मत्वपि करणेः स्योवर्टिभिन्नसाक्षिणाणोः नुमितिरितिप्रथः। ननु करणानां स्वात्मा हि नासंनिधिपत्वात्कथंतैरनुमि एषाः
तान आह स्वव्याप्यपलक्षणनुमितैरिति। स्वव्याप्तुपलक्षितिः स्योत्राद्युद्भवनैयपाशव्याप्युपलक्षणः करणास्ता सा: ३१

ःपुरुषव्यापारत्वान्तारा आदिकारणं कश्चिदिति क्रियावदिति । अतो नादिसिद्धस्य मात्रमिति स्वरूपयास्तो नादीनि कर्तृव्यापारयो
न्निकरणत्वादस्मौ वदिति । वासौ स्थिरः कस्मात्मसत्त्विरोषः । वास्तस्यैसाध्यहेतोः साध्यसहत्वात्संहरेयति । वासादीनामि
वेति । आत्मनिज्ञमात्राणां नरमपि रन्ध्यति । एवं वादिष्वस्मिन्नावेति । एवं वादिष्वितिविष्णुर्वे सममी । शब्दादीनां मितार्थः ।
शब्दादीनां फलरूपत्वासिद्धावतो नेन साध्यकोऽस्तीति नु मीयतः स्यथेः । तदनुमानं प्रमाणं तत्कस्मिन्नित्थितं कार्यत्वात्कंबवदिति
स्यात्सिद्धं तत्त्वं वस्मयवयवे भ्योप्यं । तेन न शरीरेण सिद्धसाधनं । ननु शरीरवाहि सिद्धिरेव न सिद्धा समवेते तत्त्वा समयक्रियायतेत्या
ह न शरीरं क्रियेति । एषामविज्ञानमस्त्वनुषंगः । नन्वहेतु माहस्वस्त्वादिति । तेषां तानानास्वयत्वात् हिमर्थः । एषां मते
कर्तृत्वेन यागांवस्ताद्ययति नशरीरस्यैवेन न्यायमिति । वेन संसारांते नशरीरस्यात न्वहेतु माह सुरवादिति । सनत्वात्कार्यत्वा
द्योतिहेतुदृष्टं बुद्धिरविहितिदृष्टांतः । अस्मत्सत्कार्यस्य वा वेत न्यायस्वयत्वेको विशेषः हस्यत स्वाह ... नैवेतिायहिणरी

प॰भा॰टी॰ राष्ट्रितं स्यात्तस्मन्नेव शरीरे पिस्यात्तात्वान्तरसंभवात्तदेहधनेनान्यशरीराणि जन्तोर्वैतन्यमित्यर्थः। बहिरिंद्रियग्राह्यत्वेन न्यायाभावं
३२ ग्राह्यतिन्नेन्द्रियग्राह्यमिति न्यायबहिरिन्द्रियग्राह्यमित्यर्थः। हेतुमाह करणत्वाद्धि ति। जत्वा नयनकरणत्वाद्वाहिचक्षुरादिवत्त्वं नन्॥
32 अप्यघटो न कलमात्रं न्यायाहाहाऽपहेतोक्षिति। अत एव स्मृतिर्विज्ञानविशेषः। माणहिंस्रोत्रेन्द्रियसमवेतनास्यात्मनो बाधि
तोऽपि हेतुरेणाविशेषात्हि नाऽपहेतोश्चिरियेषु सत्सुस्मृतिरस्माद्धयस्योपहत्वात्तेऽपहतेष्वपि ऽपहृद्दृष्टेषु मानात्स्मृति
रप्यन्तरमप्रीतिमग्नत्यर्थः। स्मृतेरिंद्रियानाश्रयत्वेऽहेतुं तरमप्याह विषयासान्निध्यादिति इंद्रियेण सह जन्यैव
स्मृतिरिंद्रियसमवेतानाव्या। अन्यथा तिमसंमाप्त। तथा चेन्द्रियस्य नाश्यात्तत्तिव्योम्नकादिविषयमात्वमत्वा विषयसंनि
धानासान्निध्यादिन्द्रियाणां न जन्तवे धिहम्य मानात्स्मृतिःस्वात्मान्तरमप्रियतमप्यतत्रार्थः॥ न च स्वजन्यानुभवजन्यसंस्कारणमाः
ईमत्वान्नतत्स्मृतिरितिवाच्यं। संस्कारस्येन्द्रियाजन्यतिनाहन्यपाइंद्रियस्योपघाते नाशेत्वास्मृतिर्न स्यात। न नेवं मन्तस्तेन ३२

कार्यत्वेनव वैतन्मस्य शरीरावच्छिन्नत्वे उपन्नाते विषयासान्निध्येवस्म तिद्धर्शनाद्बहिरिन्द्रियावच्छिन्नत्वेन आत्मनोऽमनस्केऽनुपपत्तेकेना
यथवृत्तिरुद्धविषमन्निकर्षेवमनो ह्येवं द्वित्रेवेन मास्तामित्यत आह नापि मनसइति। अयमाशिषायः। ज्ञानोत्पत्तेनानुमा
यमानं कद्वस्याज्ञानकारणं। तथाच ह्युदाहृतोगुणायस्तस्य विषयसान्निकर्षे मनसस्तन्नाहं द्विपमन्निकर्षापत्तेः किंतु
गाहपवेक ममात्मा वनमस्य ज्ञानस्य जनन सव्रत्रंसंगाहित्यर्थः। करणस्येव कर्तृत्वव्यापारमात्रेण न नतिरमाभावात्। अथवा इंद्रियसंयु
क्तमनस्ती ह्यविषयविषयकमेवज्ञानं सम्भिन्ने मनसाजन्यतेऽहस्यतइति चेन्न पार्थिवाणामप्यचैव स्निन्धः पमोऽनेकासाततया इत्य
नस्करेणात्मतियर्थवस्मिन्मनइति तस्मात्संज्ञामात्रं मेदः। स्यात् तथावात्मा न तथैव नास्तिद्धएवस्मात्मा पर्यनुयुगपदके कव्यापारस्य यच्छिना
दणार्थमेकमात्रव्यापारजनहेतुकारणमनुमान्तमवश्यिम्यतेतामान्त्र पक्षोऽत्रेव व ह्यतइति भावः। ननु करणतयैव मनोऽनुमापनान्मे
वहानात्मा यतानुमाससात इत्यतआह स्वयं करणमावाद्वेतिस्व स्मिन्नित्यर्थः स्वयमित्तिकरणतयानुमाने स्वास्मि मनन स्थितयान करण।

प·मा·टी आकाङ्क्षाकारकरणात्मत्वान्न ज्ञानात्मकप्रयत्नमित्यर्थः । ज्ञानात्मनामसिद्धौ निरात्मप्रयत्नाभावस्य तस्य सिद्धौ न तत्करणत्वमात्मनं भवति । ज्ञानात्मा
३३ प्रत्यात्मसमाने वस्तुनि कर्तृत्वाभिमानो सिद्ध इति मननमतः करणात्मतमात्मनं न तेन ज्ञानात्मप्रयत्नमित्यर्थः । अन्यो स्यकार्यतत्वादिति वैरोध्य
स्येति शेषः । ननु शब्दादीनां नानेन तद्धस्य कस्मात्त्मानुमीयते इत्युक्ते आत्मप्रवृत्तेः स्वभावनेन तस्यात्ममात्रस्य वेन मुहे इत्यं किं तु स
कलात्मसाधनभेवत याव याव्या नस्मात्प्रत्यक्षेते नानुमात्राव्यापनक्रात्कृत्यात्मनां हेतुमाद्वस्थितः स्वकलात्मसाधकप्रत्यक्षे
हेतुनानन्या वर्तते । शमीरसमवायिनीत्या मितिः । प्रयत्नेनात्र विग्रहस्य शरीरस्य विशिष्टानां संयोगिस्य योऽत्र परस्मात्करणमात्मा
नुमीयत इत्यर्थः । केन हेतुना ऽनुमीयत इत्याह । प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिति । प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नविशेषौ तत्सहचर्यस्य तज्ज्ञानक्रि
यायास्तेन प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकक्रियाभ्यामित्यर्थः । क्रियामात्रस्य वायवादौ व्यभिचारात्प्रवृत्तिनिवृत्तिजन्यक्रियेत्येवमुक्तं हितम् । ताप्ताः
तयोः क्रिययोः प्रवृत्तिनिवृत्तिजन्यानां ग्राह्यत्वेनाहितानां हितेतिरयोः प्राप्तिपरीहारौ यथासंख्यं बोध्यौ तयोर्ग्याभिमित्यर्थः ॥ ३३

वाघादिक्रियात्तु नवाघाटे हिंसादितथाप्रियपरिहारयोर्य्यथाशं प्रपल्लवत्वं पुकं हिंसादितथाप्रियपरिहारक्रियायोग्यक्रि
यावत्वादित्यनुमानेहेतोः सपक्षस्थं ज्ञितं साधयतिशरीरतिशरीरं सपक्षगामिययोः स्त्रीभ्यादृष्टीमित्यर्थः। तत्र दृष्टांतमाह रपक
मेणेतिप्रपल्लवनः मार्योर्णाविष्वानं पशाः पश्चकर्मेणानुमीयत इत्यर्थः एवं तरमाह प्राभ्यामायादिति सिद्धेति। स्थादिनाप्यरीर
भंतरीणागंनादिसमस्तवायुपरिग्रहः। अनुप्राणाहेः प्रपल्लवहनविष्ठितशरीरविसं अव्यात्कथंतेषु यासिरिविष्ठतिकि
यभिन्नेनेनरपतिः शरीरपरिग्रहोनेतिवाच्योऽहिस्वाभाविकीतिष्य गौति। तस्माहं धोगातिहधंकर्मविश्चांकर्मेतदृष्टेनाच्छरी
र विष्ठानाप्रपल्लवानन्तुमेयातद्यर्थः। अत्र दृष्टांतः। प्रस्त्राकर्मकारस्यवायुर्यरक्तवर्ष्मपुटकं तहाय्यापिनानहीपनानुक्रिया
जनकः कर्मकार इत्यर्थः। प्रयोगाल्लेवं। जीवच्छरीरं प्रपल्लवदृश्चिष्ठितं समहृष्टेनरहितक्रियाकाधाभ्यपत्यानामस्त्रादि
वदिति। तत्र माह त्रिमेषोन्मेषेति। भिप्ततेनवाघाघावानतस्य भिन्नतयानियतेनस्वाभाविकेनन्निमेषोन्मेषरूपवहः प्रक्ष

भ.गी. कर्मेण्याविग्रहस्याधिष्ठानां प्रपलगानन्नुमीयतेइत्यर्थः ।गृह्णन्नुन्मिषन्निमेषोन्मेषकर्मेण्या गृह्णत्ययं त्रप्रयोक्ताशिल्पीय याऽनुमीयतेप्रयो
३४ गहस्तेवंजीवब्धुरीरंप्रपलवहधिष्ठितवाघाघमिवानजन्मानिन्नमिमेषोन्मेषवृत्तात ।गृह्णन्निमेषोन्मेषविशिष्टगृह्णत्यं त्रव
35 दिमिहेत्वंतरमाहदेह स्येति ।देहस्याबुद्धिः उच्छिःस्वतमन्नयोः संदेहरागंपदेवस्यावत्कारणं आहिन्नावेशायाश्रहःतत्रिमि
त्तेत्वाहित्यर्थः ।प्रपलनानदेहस्याधिष्ठातानुमीयतेइत्यनुषंगः । अनन्देहशाजोगृह्णज्जिगिवे निगृह्णस बुद्धिस्वतनमत्रसंदे
हरोगंघातत्कारकोगृह्णत्तिरित्यर्थः । आहिपदग्राह्येनदेहत्वनाऽनुमानेनत्वगृह्णपत्तिर्दर्शनं ।गृह्णस्यवेशामागानप्रपल्ला
धीनशक्तिरंक्रियायाप्रवर्तेशात्वात ।प्रयोगहस्तेवं जीवब्धुरीरंप्रपलवहधिष्ठितं वद्याहिमन्नात ।वद्या हिमहत्वादिजिहेत्वं
तरमाह ।अभिमतेति ।वकृष्णुवृत्क्षुष्ठुरः ।स्पिलेषयियत्रवस्कृत्विदिह हासोमितोवि षपत्तत्कहकंकरणं वस्तुस्तत्स्वे एमाः
वचमेमितेनमनःकर्मेण्याविग्रहस्याधिष्ठाताप्रपलवानुमीयतइत्यर्थः ।विषयेंद्रियसंयोगेहेतोर्मनःकर्मेण्याःप्रय ३४

त्ववंतं भिन्नाऽन्यापयोज्यत्वात् । अग्न्यथाप्युसमस्यापि मनसा कार्यसंयोगजनना यत्नेः । गृहकोशगावस्त्यादिवद्त्वहस्तं त्वक्ःपे
लकं श्वेतादिविषयं कुर्वन्तो शिमनं जनयुरिका गृहकोशोत्थयावस्थितेषु किंतरे वस्तु नोगाये लक्ःश्रकोद्दावकः । शिष्टुरिवे
ज्यर्थः । अग्निमतिविषयगुरिकासंयोगो हेतुगुरिकर्मरगाणितत्वरकः । शिष्टुत्समीपतोप्रयोगास्त्वेवं । मनः प्रपलवद्दविष्ठि
ते अग्निमतविषयसंयोगहेत्वादिमत्वात् । यथोकृहा वेशेषितपेलक्षवहिति । अग्निमसंयोगात्क वस्तुषु सदृशं क्रियामन
सः पेलकेऽत्वाग्निमतः संयोगः समवेते विशेषोऽवोध्यः । रसनेंद्रियविकारेर्लोपितहस्तुमानपाद्रूपविशेषेति । नयनक्रि
यश्लितिनायस्वः कर्तस्या लोकवस्त्वथास्य हंगानदगनंबमातु स्थितिस्त दीपान्धवनेर संस्कारोगानतत्क्रमेणोभिनंक्रमेणारस्मे
ऽप्पश्रावि क्रियारसनायामुत्काद्दि श्रीवन रूपस्यादिकारस्पर्शनाद्वेमध्यरर्ष्यं अस्तद्व्यन्तदूरसदृपहृशीतरूपकालाते त्वात्मा
तुमीयतइतिपश्चात्तव्यः । कमेण्येन त्वक्अपस्पास्यारसस्पशानेवंतातत्क्रहकस्पोनीद्वियस्यरसकें प्रमातुमात्वंतनतमस्पिंद्रि

 यस्याश्चिकारदर्शनविहितार्थः ॥ समेतेन्द्रियविकारस्याप्यस्यतनकस्यचिदराशिष्ठातानन्दमयपरमोम्यतुमीयतइत्यर्थः । अत्रोमयदर्शिनमा
 त्रेदष्टांतमाहस्त्रनकगवाक्षेति । गवाक्षस्थोडेषे । गवाक्षच्छाहस्ते जालमार्गः अनेकजनदंतवैरनेकजविछिद्रैः मेष्ट्रकश्चक्षुषप्रदीत्यर्थः । न
 स्यापुमयदर्शितातन । यस्याहिगुणोरपितनहतुमानमाहास्वरवेदुः स्वेतारिकंद्व्यासमपेनंगुणात्मादिनात्मानेनस्वस्थाहिगुणोगुणाप
तुमीयतइत्यर्थः । ननुत्वश्रयस्ममवेतत्वेनेन्द्रियसमवेतत्वेनवाप्यतिरस्याद्धित्यत आह नेवगुणाइन्द्रियाः कस्मादिति । शरीरेन्द्रियगुणा
त्माभावः कस्मादित्युक्त्या । अहंकारोयोगिति । अहमितिबुद्धिविषयेतोत्यर्थः । नदेकदाकालामावादित्यर्थः । स्वत्रात्मात्मपदंविरोधपदं । स
कर्मकयतायंद्वयस्यानाधिकरणोनुभवपरं । तथावाहंकारोप्राणापानाविकरणानुभवविरोधादित्यर्थः । नयदैतंस्वाभाविकरणेए
नानुभव्यमानयोर्जन्मद्वयोर्मध्यएपस्वस्वागोः शरीरक्षेत्रत्वेसेमवतिजन्मद्वयोश्शरीरमेदात्तजन्मद्वयवत्तिविच्छिन्नपदार्थेनेवोयपत्तेः
तस्मात्मात्मस्वास्त्रयः नतुमोहंगौरश्यामोहंसोहमितिमाद्रुःस्वात्मस्वःशोहंकृष्णश्यामोहंसोहमिहातोस्य तदहंमत्वाहंगदापसमानानि

कारणगोचरकज्जलादिमंशोत्तु क्लृप्तः शरीरमेहमेवावगाहते इतिचात्ममेदं गौरत्वादेर्वास्य सम्भवादिति चेन्नात्र शरीरे। अहंपदस्य चेदं बुद्धेर्म
ममात्मेदं ज्ञानमपतीत्याबाधितत्वेनप्रमात्वाभावात्। अथवस्यामेदे नशरीरमेदानशरीरमेदबुद्धेरपितत्रभ्रमत्वादेव। एवंवैचक्षेदे ज्ञानस्य
श्रितो रवस्यामेदे वैचक्षुस्त्वग्ग्राह्यत्वाभावात् इति शंकावैचक्षुश्च शरीरस्य शरीरान्तरस्याभिव्यक्तत्वमन्तरकाणादानेऽगम्येंद्रियगुणाभावे
प्रिद्वोच्य। इंद्रियाणामपि स्वरूपेमेदादात। सुखादीनां शरीरेद्रियगुणत्वाभावेहेतुं तत्स्मरणमाह अहेतेति। एकदेशमात्रवृत्तिगुणत्वा
दृष्टान्तः। इदं वाशरीरेन्द्रियसंयोगविभागयोः सिद्धान्ति। अतो न शरीरेंद्रियगुणः इत्यत्र वसत्त्वं च विशेषगुणा इत्यर्थः। तेनोक्तसंयोग
पत्वे च इंद्रियविशेषशब्देन व्यभिचारः हेत्वन्तरमाह। अपाकजत्वे सति कारणेन शरीरेंद्रियगुणत्वा अयावद्द्रव्यभावित्वात्वा
अपाकजत्वे सत्यपि नत्रस्वसमानजातीयजन्यत्वादिति। सुखादीनामपाकजेत्यादिकं हाविसुखादीनां जातीययावत्त्वमभवात् शरीरधर्मभि
यतानकार्त्विद्रियगुणरूपादिजातीयानां यावद्द्रव्यभावित्वात्। अत्र बोध्यं तत्रैव बोध्यं। तन्न संयोगे शरीरेंद्रि

यथोरप्यनुरागत्वात। हेत्वंतरमाह। बाह्येंद्रियेति। बाह्येंद्रियग्राह्यत्वं हि गुणत्वव्याप्यजातिराहित्यादित्यर्थः। तेनेंद्रियगुणस्य
बाह्येंद्रियग्राह्यत्वं तेनापि न तत्वव्यभिचारः। यथोक्तजातिराहित्यान्नावगान्तस्य व्याहिकं नुतनदृहितमेवात्मसमाचकं अत्र स्वमाह। अहंपदवे
नेति। अत्र विषयीकृतत्वादिति पदं राणीयं। अहंशब्दपदं वाहमितो वं कमणपदं त्यागाहमिति मत्वस्त्वविषयत्वादित्यर्थः। इदं मनस्य प
सवनश्वरीरं विषयः। अहं शरीरीति मेदे नप्रतीनेरिति भावः। नन्वहमिति मतस्य तः सुखियादिकमेव विषयोऽस्तित्यत्राह। इधिका
हित्वकेति निमप्या अहं प्रथिवीत्येवं शब्दप्रयोगाभावादित्यर्थः। आत्मनो गुणानाह। तस्य गुणाः इति। सुखदुःखेत्यत्र कारास्नम
ति मप्याह। आत्मलिंगानि। आत्मनो लिंगानि साधकानि तेषामधिकारकरूपतेऽत्युच्यते यः सिद्धः इत्यर्थः। बुद्ध्यादीनां तदन्तानां गुण
त्वाभावेन लिंगत्वं नानुपपन्नमिति भावः। धर्माधर्मयोः सिद्धौ नः सम्मतिमाह धर्माधर्माविति। विहितनिषिद्धकर्मजन्योधर्मो एम्याः
धर्मौ जन्येनकालांतरभाविनोः सुखदुःखयोः विहितनिषिद्धकर्मजन्यौ सौ न तु गणसामर्थ्येन तत्प्राप्यायोऽधर्माधर्मौ कस्यो ३६

तेन ज्ञानस्याविकारणत्वेऽपि च मोक्षधर्मौ सिद्धात्मनि सुखदुःखे जनयताऽसिद्धत्वे च सूत्रकारेणोक्तमात्मान्तरगुणेष्वकारणत्वादिति व्य

भिचारणाच्च मोक्षधर्मोऽत्मकगुणानां व्यभिचारणस्य सुखदुःखात्मकगुणाजनकत्वादिति तदर्थः। ततो धर्माधर्मौ सिद्धावित्यर्थः।

धर्माधर्माभावे ईदृशानां कार्याणां सम्भवयोरसंभवादिति भावः। संस्कारसिद्धौ सूत्रकारसम्मतिमाह संस्कारः स्मृत्युत्पत्ताविति। आ

त्ममनसोः संयोगात् संस्काराच्च स्मृतिरिति सूत्रं। स्मृत्युत्पत्तौ संस्कारस्य हेतुत्वकथनात् संस्कारस्य सद्भावः सिद्ध इत्यर्थः। संख्यायां

सूत्रकारसंमतिमाह। व्यवस्थावचनात् संख्येति नानात्मनो व्यवस्थेति सूत्रं तन्महपद्धितेति व्यवस्थावशादात्मनो नानात्वेति तद

र्शितात्मत्वं च बहुत्वं संख्योत्पत्तेस्तस्य च नानात्वसंख्यासिद्धेत्यर्थः। तद्भूवनाहेव एकत्वसिद्धिरित्याह तएवेति। अत एव बहुत्वसंख्या

व्यवनाहेवेत्यर्थः। बहुत्वसंख्यायाः एकत्वकाभावेऽसंभवादित्यर्थः। आत्मनि परममहत्त्वपरिमाणे सूत्रकारसम्मतिमाह तत्र भा

वात्मेति विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मेति सूत्रं। तथा चेति। आकाशस्येवेत्यर्थः। तथाचाकाशानन्त्यात्तेनात्व

प्र.भा.टी. कथनात्परममहत्त्वमित्यर्थः। नन्वात्ममनोर्विभुत्वं कुत इति चेन्न। अविभुत्वे शरीरमध्यच्छिन्नं गगनवन्मध्यच्छिन्नद्रव्यत्वेन मूर्त्तत्वं वा
३७ स्यात्तथा च मूर्त्तं यदि स्यात्तदा परमाणुत्वमसंयोगो नित्यमूर्त्तस्य यथा परमाणुत्वं नित्यमात्मनः। अथात्मनोः परमाणुत्वमिति चेत्तत्
सुखादिषु गुणाप्रत्यक्षत्वं स्यात्। अथात्मनो मानाभावेनैवेति चेन्न। अदृष्टविनाशोऽनित्यत्वेन तदनित्यत्वे विनाशप्रसंगात्। अथवा नित्य
त्वेऽपि भुक्तानां शुभकर्मफलभोक्तृकाभावप्रसंगादित्यर्थः। तत्र संयोगविनाशो गोमात्रावयतिस सन्निकर्षजन्यत्वात् सुखादीनामिति सन्नि
कर्षः संयोगः सुखादीनां जन्यत्वादित्यर्थः। एवं च संयोगः शरीरात्मनोर्नित्यत्वे शरीरात्मनोर्गन्धिनात्ममनोयोगे सुखाद्युत्प
त्तिप्रसंगात्। एवमात्ममनःसंयोगस्य नित्यत्वे सर्वदा सुखाद्युत्पत्तिप्रसंगात्तन्नाशकत्वाद्धि तन्नाशः संयोगस्य तावन्न
सार्वदिकं नित्यतायत्नेः सदैव सुखाद्युत्पत्तिप्रसंगात्तत्तत्स्वाविनाशेनावाचस्पत्यवृत्तियागेनैव नाशः इत्यात्मादिनाशकत्वाद्धि रामाः
भागासिद्धिरित्यर्थः। मनःआत्मनः संयोगः कर्मजन्य संयोगहेतुक्रियाजनककर्मणो विशेषात्मनस्तेनात्मसजातिविशेषः। सबा ३७

ती इंद्रियैः ऐंद्रियकारणत्वात्तत्संनिकर्षं बाधितार्थः। मनोभावेन मनस्त्वस्याप्यभावात् अन्यथा हि यथा गगनाहतस्य योगिति। आत्मनः इंद्रियेषु
इंद्रियस्यार्थे विषयेष्वानि यो न समन्निकर्षमस्त्यपि। तेन सुखादेर्नाम अध्यक्षेणान्निदर्शनात् कस्त्वविद्वत्ता कस्त्वविद्वत्त्वं च तत्प्रदर्शनात्कारणां
तरमनुमापक इत्यर्थः तत्र कारणं मन इत्यर्थः। अथ मर्षं आत्मेंद्रियार्थेषु सन्निकर्षे कारणे भवत्यपि तेन सुखादेर्नाम अनुतत्त्वं कारणां
तर विरहाद्भावेनैतदृष्टे चानुत्पन्निमित्तकारणं तदभावाद्यादित्यतस्तत्कारणम् मन्यासमवायान्न परकल्प्यते इत्यर्थः। अणासंभवत्स्वल्पनिश्च
यमपक्षे समत्वापि तदनुत्पन्निदर्शनाद्युपः मनः साधकं हेतुं तरमाहस्त्रीत्वादीतिस्मृतिदर्शनादित्यर्थः। अनुभूयतिविंद्रियैर्गौरवं जन्यत इत्य
तत्राहस्त्रीत्वादीति स्त्रीत्वादिंद्रियाणां समन्याप्तो न मन्यपीत्यर्थः। न च स्मृतिः संस्कारेणैव जन्यता किं मनसा इति वाच्यं यतः कार
विलंबेनात्तदुपपत्तेः। संस्कारस्यानन्यपूर्वकमपि संभवात्। वाणेंद्रियमात्रं मनः सहकारिणा तु यद्दास मानसान्तरयोगितव्यासंस्कारः स्मृतिजनप
तिवाप्यहेत्व विरोधः। मनः साधकं हेतुं तमाह वा योगिति त्राहं कांतरमावादिति। अनेन इंद्रियविशेषत्वात्वं मनस्यमपि सिद्धिर्दितं

भा.प.टी.
३८
38

तथा च सुखादिकमिन्द्रियविशेषग्राह्यं बाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वात्। इन्द्रियविशेषो मनः सिध्यतीत्यर्थः। तस्याणु
त्वमाह तस्य गुणा इति यत्नो यावत्त्वे दैहिके। संस्कारो वेगाख्यः। तत्रेहत्वं साधयति। प्रयत्नज्ञानेति। प्रति शरीरमेकत्वमेकै
त्वमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह प्रयत्नज्ञानेति। प्रयत्नानां ज्ञानानां च युगपदनुत्पत्तिरिति विधेः। प्रतिशरीरमनेकत्वेऽनेकैः स्वेर्युग
पदनेके प्रयत्ना अनेकानि ज्ञानानि वोत्पद्येरन्नित्यर्थः। प्रयत्नोत्पत्त्यानन्तरक्रमनः क्रियाजनकः ज्ञानानां योगपद्यमनुत्पन्नं एव
त्कमत एवेति। अनेकत्वादेवेत्यर्थः। तस्याणुपरिमाणो स्पर्शकारणसम्पत्तिमाह नरमावेति। तदभावादनुमानइति स्पर्शेनास
हेनवैभवं परमाणुत्वं वैभवाभावादणिवत्यर्थः। वैभवाभावएव मनःसः कुतः इति वे युगपज्ज्ञानाभावात्तदैभवे सति एककालेऽनि
यसन्निकर्षे युगपदनेकानि ज्ञानानि स्युः नचैवं वैभवास्वरूपमहत्त्वमेव स्यात्स्वरूपत्वं कुतः। अपरमहत्त्वेऽपि वैभवाः। वैभवाभावोपपन्नेरिति गमाः
वामां अपरमहत्त्वे यिन्नाम योगपद्यापत्तेर्दीर्घत्वात्। संयोगविभागसिद्धौ स्पर्शकारणसम्पत्तिमाह। अपसर्पणेति। अपसर्पणामुमाह ३८

येनासमवायिनसंयोगाभावाद्देकाकीतिज्ञातीति स्नज्ञकारव्वने ष्पणमर्येगां पर्श्वशरीरसंयोगनाशकविभागहेतुः स्वः कर्मेउपमर्येगास्तु
न्नाशरीरसंयोगहेतुमानक्रियातत: संयोगविभागासिद्धाविनत्पर्थः। मन्तेन्नाहिति मनः प्रत्नायरनवतो गात्वसंस्कारवतोस्मन्तेन्नाम
घटादेर्व्वहितत्रुमानासन्नमिणत्वात्वरत्नसंस्काराः सिद्धाइत्यर्थः। तन्मात्नेदव्यवहितिद्वयानारंभिकाक्रियास्पर्शवतामेव स्मन
मन्स्पर्शमात्रद्रव्यानारंभकैवक्रियातहन्नान्मनन्नेत्वमित्यर्थः। यद्यपि क्रियावत्वादेव मन्तेनं सिध्यति। तथापि द्रव्यारंभिकाक्रिया
मनसोमूर्तत्वसंदर्शनयामेव स्यादिति क्रियाविशेषणं। अस्पर्शत्वाद्द्रव्यानारंभिकाक्रियातनोमन्तेन्नमित्यर्थः। ननुमन
सोत्मनकारणत्वेनकातन्नमपिस्यादविशेषादित्यतआह साधारणेतिमनेनत्वमत्ता --- साधारणेति विग्रहः शरीरेनद्व
त्वमनसधिष्ठितत्वं शरीरस्यात्मसाधारणत्वेन मनोधिष्ठितत्वप्रसंगादित्यर्थः। शरीरमात्मनः मनसा च ह्यात्माधिष्ठितस्यादिति क्रिया
वत्। ननु तथापि तेकिमनिष्टमित्यत -- चैत्रात्मनः परशरीरेअधिष्ठितत्वे शरीरे संयोगापत्तिः निवृत्त्यर्थनक्रियाजनकत्वमियमो नस्यात्तेन

प्र. भा. टी. हिमैवात्माविष्ठितेशरीरेवैचात्मनाप्रवृत्तिर्विधत्रिजन्यक्रियाजन्येनेयहिवपराविष्ठितत्वेपिस्वाविभिन्नेभवत्रिनिवन्ध्यबु

३९ नक्रियाजन्यतेऽनुव्यतेतदाऽभयोरेकेनहत्वावन्येनतिरूनाविछयाविरोधेनऽयमपिनस्यात्ताक्लिंचमनेशानहानत्वोकि

नहानकरणात्मभेवातथावपरविष्ठस्तान्तज्जकत्वेनपरापूर्वेवेत्वाहकारणमागाहितिकरणात्वमात्राहित्यर्थः। संस्थाप्य

39 हउराणात्मत्रस्ताचितातएवतस्यद्रूपत्वमित्याह। गुणावलोहितितसाम्तुसंसारित्वेहेतुमाहभवत्वेतिक्वविहात्मनःप्रयत्नेन

क्विहद्देहेऽनुपरिग्रहीतत्वाहाम्तुसंसारित्वेनत्यर्थः। इतिद्रव्यनामवटीकासमाप्ताशुभमस्तु॥ ००००००००००००००

रामाः ३९

